

53136

УКРАЇНСЬКА ШКОЛА"
РЕДАКЦІЄЮ С. РУСОВОЇ, Ю. СІРОГО, Я. ЧЕПІГИ І С. ЧЕРКАСЕНКА

С. Р У С О В А

ПОЗАШКІЛЬНА ОСВІТА

ЗАСОБИ ЇЇ ПЕРЕВЕДЕННЯ

ЛЕКЦІЇ, ЧИТАНІ НА ПОЗАШКІЛЬНОМУ
ФАКУЛЬТЕТІ КИЇВСЬКОГО ПЕДАГО-
ГІЧНОГО ІНСТИТУТУ



ВИДАВНИЧЕ Т-ВО „ДЗВІН“

УКРАЇНСЬКА ПЕДАГОГІЧНА БІБЛІОТЕКА

№ 14

ВИДАВНИЧЕ Т-ВО „ДЗВІН“

має контору і головний склад видань
Бесарабська площа, № 2 — і крамницю

0701 8661 в

ХТО ХОЧЕ КІЛЬКІСТЬ НА КІВ ДЛЯ ПРОДАЖУ ДЛЯ ШКІЛ ТА БІБЛІОТЕК МО

звертатись з замовленням до Київської
і головного складу видань Видавничого Т-ва „ДЗВІН“
такої адресі: Київ, Бесарабська пл., 2, Товариство „

Приймаються замовлення на складання бібліотек для урядових
інституцій, земств, товариств, початкових і середніх шкіл.
Бібліотеки складаються під доглядом педагогів і з оглядом на
сьогоднішнє діло.

Замовлення виконуються по можливості скоро і з
Книгарням і земствам звичайний опуст (знижка). Платіть
на рахунок покупця.

..

КНИГАРНЯ Т-ВА „ДЗВІН“ У ХАРЬКОВІ

має на складі всі видання „ДЗВОНУ“ і „УКРАЇНСЬКОЇ
ШКОЛИ“ і є головним складом для Слобідської України.
— Книгарня „ДЗВІН“ у Харкові має в продажу всі книги,
які виходять на Україні і за кордоном. — Всі підручники
для шкіл нижчих і середніх можуть одержати в Харківській
Книгарні „Дзвін“. Замовлення виконуються негайно.

Адреса: ХАРЬКІВ, ПЕТРОВСЬКИЙ ПРОВ., 18,
КНИГАРНЯ „ДЗВІН“.

ДРУКАРНЯ Т-ВА „РОБІТНИЦЯ КНИГАРНЯ“, КИЇВ, ХРЕЩАТИК 42.

Ціна 9 гривень

1882
100

DM



35 374(02)
р 87
„УКРАЇНСЬКА ШКОЛА“

ПІД РЕДАКЦІЄЮ

С. Русової, Ю. Сірого, Я. Чепігі і С. Черкасенка.

С. Русова

ПОЗАШКІЛЬНА ОСВІТА

Засоби її переведення

(Лекції, читані на Позашкільнім Факультеті Київського
Педагогічного Інституту).

Видавниче Т-во „ДЗВІН“.

29038
Українська
Педагогічна
Бібліотека

45
М 53136
19 5 / 34 р.
№ 14.

53136

1934
ЦНБ 1934

(5) 44
489

Позашкільна освіта за останні 10—15 літ скрізь по всіх культурних країнах набрала великої ваги: на неї було звернено увагу і уряду й громадянства, її почали вимагати свідомі маси робітничого люду, вона прийняла розкішні різноманітні форми скрізь, де обставини громадського життя тому сприяли; вона виявила себе, яко один з найбільш енергійних і продуктивних факторів народної освіти, народного розвитку в культурному і громадянському розумінні. Визнаючи усе віковичне значіння школи, шкільної освіти для найкращого розвитку дітей, неможна не бачити, що найкраща школа без позашкільної освіти і її запови не дасть великих корисних наслідків. Відомий письменник Гермоніус справедливо каже, що можна вкрити край цілою сіткою шкіль, витратити на сі школи мільйони грошей, але, не організуючи коло них ніяких форм позашкільної освіти, ми будемо бачити дуже невеликі наслідки від всіх цих витрат і се було-б схоже на те, як би хто держав дорогого кухаря, який що-дня лише варить для свого пана трохи картоплі. Бо учні, які навчаються грамоти, але не матимуть книгозбірень і книжок, — скоро забудуть читати. Учні, які в школі пройшли чудесно усю арифметику, але не мають змоги в житті її здійснювати, за де-який час забувають, як і цифри писати. Ми бачимо на нашому українському народові певність цих слів: він мав школу, хоч і нерідну, але він не мав ніякої позашкільної освіти, і ми бачимо, в якій страшенній темноті він на наших очах загибає, цілком несвідомий, не знаючи книжки, не розуміючи свого найближчого оточення. Школа, крім того, та нижча школа, якою до сього часу користувалися мільйони, давала занадто мало знання, щоб піднести свідомість людей; до того вона обривалася занадто рано, коли дитина ще не може свідомо осягнути вартість знання. Та й таку школу далеко не весь люд має змогу пройти, і ось залишається велика більшість дорослого люду без жадної освіти, і ся більшість вже не може задовольнитися курсом дитячої школи; при всій своїй несвідомості сей люд потребує вже чогось иншого, що не давало-б йому одну лише грамоту, а й освічувало йому його громадянське життя, громадянські

його обов'язки. Заклопотаний вже боротьбою за-ради шматка хліба, сей темний люд, хоч би як бажав освіти, не може її віддати увесь свій час (як то робить дитина в школі); він може лише увірвати де-які години від обов'язкової праці, і сі умови, в яких доводиться задовольняти бажання освіти дорослих людей, вимагають цілком іншої організації для цієї освіти, яка має чимало одмін від звичайної шкільної і своїми засобами заслуговує окремого назвіска — поза-шкільної освіти; назвіско се дуже гарно відповідає змістові, але виражає цілковиту окремішність цієї освіти. Позашкільна освіта прийняла свою організованість з недавнього часу лише по де-яких місцевостях, а більш вона ще не зорганізувалася і не може якось то закрісталізуватись, вона занадто залежить від різних умов життєвих. Але існувала вона завше і набірала більш значіння в ті часи, коли школа ставала занадто схолястичною й не задовольняла живих вимог дитини. Всякий знає, що не сама школа виховує нас, не вона сама дає нам знання. Різноманітні вражіння від життя, вплив тих або інших умов життя дуже часто відбивається на дитині ще міцніш, ніж формальне шкільне навчання. Хто не знає, як впливають на нас часті одвідини театру, хто з нас не переживав захоплення от тих або інших вистав, від тих або інших книжок! Яка-небудь мандрівка в чужі краї теж инший раз переменяла цілком напрямки наших думок. У народних мас теж були з давнього часу певні засоби позашкільної освіти, які в усякі часи підтримували його інтелектуальні інтереси: обік зі школою існувала церква — колись єдине джерело краси і ідеального настрою; люди йшли в церкву, дивилися на ікони, слухали співи і віддавалися більш-менш високим думкам. В церквах наших лунало могутнє слово талановитих промовців, проповіді їх, їх навчання, „слова“ слухались з великою увагою і вони склали перші цілком популярні зразки нашої мови літературної. Церква давала єдине естетичне виховання, яке від далеких часів приймала сільська людність. Серед одноманітного клопоту буденного життя мала велике значіння проща: людей захоплювала можливість йти, поклонитися святим місцям, і люди йшли на прощу, йшли гуртками, пішки, инший раз дуже далеко, узнавали нові цікаві місцевості, слухали ще більш цікаві оповідання й побрехеньки і верталися додому наче свіжими, з чималими придбаннями на душі. Там, в тих місцях, де вони були, прочане купували собі картини, правда лубочні, але вони задовольняли їх естетичну потребу, приносили книжок — життя святих, святе пісмя і т. и. — Се й була перша позашкільна наука.

Так само з давніх часів існувала у людей потреба драматичних вражінь і народ нащ сам задовольняв її своєю власною творчістю. Приходили з Київської Братської Академії

бурсами — грали різні інтермедії, самі хлопці грали всім відомі примітивні п'єси (Царя Максимиліана), водили козу і т. и. Але що-далі такі випадкові вражіння, дуже часто непевні з боку правдивого знання, не могли задовольняти народні маси, цікавість росла, шукала світу, знання, люди змагалися вийти з темноти, запомогти своїй безпорадності.

Один з сучасних філософів-педагогів, Борн (в Америці), визнає се шукання освіти, се змагання до науки, до певного знання, інстинктом самоохорони і показує, як сей інстинкт виявляється серед народних мас після тих або других історичних катастроф; так, він зазначає часи після Наполеонських війн у Європі, коли люди силкувалися як найскоріш вийти з руїни, знайти нові засоби для більш продуктивної праці, яка-б вивела народ з занепаду і відкрила-б нові шляхи для упорядкування культурного й економічного життя. Таке інтенсивне шукання освіти з боку громадянства усіх верств виявилось дуже яскраво в часи першої народної революції в 1905—7 році: люди захотіли стати якомога більш свідомими і не йти сліпо за тими або другими ватажками. Се був справжній інстинкт самоохорони, бо люд почував, що ватажки хоч і щиро до нього підходять, але, не знаючи його життя й потреб, помилково заводять несвідомий люд не на той шлях, який найкраще довів-би до добробуту.

Так само після війни з Японією страх перед темнотою війська, страх перед новим страшним ворогом привернув усіх до освіти. Тепер сей інстинкт людности говорить ще голосніше, бо руїна, перед якою ми всі стоїмо і за яку в деякій мірі ми всі відповідальні, ся руїна тепер надзвичайно страшна, загрожує життю всього Українського народу, і сей народ голосно вимагає єдиної певної допомоги — свідомості, знання, науки. Сього вимагають не діти й не молодь, а вся людність — і молоді і старі, і чоловіки й жінки. Їх право на освіту цілком законне, бо нові форми політичного життя прикликають сих темних людей до свідомої громадянської діяльності.

Сі люди не підуть до дитячої школи, для них треба утворити щось більш відповідне їх вимогам, їх умовам життя. Утворити се і бере на себе систематично переведена, планомірна позашкільна освіта. За кордоном у більш культурних краях вже вироблені певні форми, методи і принципи, в які вона виливається і якими вона керується.*) У нас, на

*) Порівнюючи стан народної освіти в Росії і в нас із станом освіти в Германії, можна зрозуміти всі сумні наслідки останньої війни. У нас на 100 мешканців 80 неалфаветів, в Германії на 1000 мешканців 0,4 безграмотних. В Росії приходилося на 100 мешканців 2 примірники часописів, а в Германії 9,81. На всю колишню Російську державу на 140 міль. мешканців приходилося 83 недільних шкіл, а в Германії — 7742.

Україні нема досвіду, бо вона майже не провадилася, а хоч по де-яких місцевостях вона й заводилася, то цілком формально і на чужій мові. Пересаджувати готові форми з чужого поля теж небажано. Першим принципом позашкільної освіти є вимога ставити її в різноманітних місцевих умовах, умовах найкращого задоволення усіх потреб тих людей, які звертаються до нас за допомогою. Справа позашкільної освіти перш за все є громадянська справа, яка виникає по різних місцевостях, серед різних гуртків з їх власного бажання; вона не може мати одноманітний програм, а лише загальну схему тих наук, того необхідного знання, якого потребує кожна свідомо людина, щоб бути корисним членом громадянства й держави. Форми ж і зміст навчання необхідно мінятимуться по різних гуртках відповідно віку учнів, їх праці, їх життю (селяне, міщане і т. и.).

Позашкільна освіта ставить собі метою — дати всьому народові в країні гармонійний культурний розвиток, який дасть кожній людині певну свідомість своїх громадянських і людських обов'язків. Вона дає ширшу освіту, ніж школа і ся освіта відповідає вимогам життя того або другого колективу учнів, вона дає змогу зрозуміти се життя і знайти собі найкращі засоби, щоб опанувати його.

По всій Росії крім 24 мільйонів, які скінчили початкову школу і майже нічого не винесли з неї для своєї свідомості, цілком безграмотних налічують 56 мільйонів.*) Так що біля 80 мільйонів людности без позашкільної освіти лишилися-б цілком темними несвідомими людьми. Се — аудиторія досить численна і на її просвіту варто витратити й не один мільон грошей. Тим більше, коли в такій темряві більш усього загивають верстви робітничого люду, ті, що утворюють усю продукцію країни, ті демократичні маси, які тепер мусять приймати активну свідому участь в керуванні краєм. Ми знаємо добре, як сучасна фабрична праця з її технікою чинить небажаний вплив на темного робітника, роблючи з нього автомата, який працює майже без усякого свідомого вавзяття. Ми знаємо, яке грубе оточення має сей робітник і в часи вільні від праці, коли він, щоб спочити, шукає найгрубіших розваг, як горілка, карти, бійка. Жадний промінь освіти не доходить до сих людей, щоб вивести їх з грубого інстинктивного існування на шлях культурного життя. Сумно думати, що від сих темних занедбаних людей залежить вся державна продукція, весь добробут, і повстає перед нами прямий обов'язок — вивести сю масу з темноти, дисциплінувати її розум для свідомого розуміння всього свого фізичного й громадського оточення і для свідомої економічної й громадянської роботи.

*) На Україні цифри не менш сумні.

Крім наукового знання позашкільна освіта має давати народним масам і розваги, які впливають не лише на розум, а й на почуття, викликають естетичні емоції й тим морально впливають на душу. Людина не живе одним розумом, не живе одним тілом, вона має ще почуття, які теж вимагають такого або іншого задоволення. Коли тіло втомлене, увага змучена цілим днем нудної праці, тоді людина потребує епочинку, але не просто сна, а такого відпочинку, який підняв-би настрій, викликав нові приємні вражіння. Життя будується на законі рівноваги, після праці—необхідний спокій, при якому одпочивало-б тіло, а інтелектуальні сили знаходили б приємне задоволення. Є багато людей, які кажуть: нащо робітникові театр, лекції, концерти, — він потребує лише спати, щоб набрати сил на завтрашній день. Але фабриканти, хазяйни кажуть щось інше. Вони простежили, що робота гарна залежить не лише від волі робітника, а й від його настрою. Коли порівняти користь від роботи двох робітників в однаковісеньких умовах праці й життя, але з котрих один чимсь сердечно пригнічений, а другий, навпаки, бадьорий і веселий, — то, відомо, робота другого буде куди корисніша. Для кожної праці потрібні не самі м'язи, не самі знання, а отся сама бадьорість, при якій кожна праця провадиться жвавіше. Коли праця переважує сили робітника, він губить сей настрій; інстинктом він шукає чогось дражливого, грубих вражінь, які б повернули йому хоч на хвилину веселий стан душі і, коли немає коло нього ніяких шляхетних розваг, він тягне руку до чарки і в горільці знаходить забуття, а далі й веселу втіху. Втома приголомшила його почуття і він злісно п'є отруту, стає алькоголіком і на дні чарки ховає все своє найкраще людське поведження, стає звірем. І справді, де робітникові або наймитові знайти веселу розвагу, як не в шинку, як не в горільчаному дурмані. Наш обов'язок підтримати сих втомлених людей і дати їм щось таке, що краще захоплювало-б їх, ніж шкідлива горілка. Організація народних розваг не є примха інструкторів, а справжня потреба народного життя, яку мусить задовольняти і громадянство й уряд, бо се могутний засіб до того, щоб одвернути робітників від п'яцтва, а разом з тим і підняти їх бадьорість і продуктивність у праці. Видатні криміналісти кажуть, що п'яцтво, разом з темнотою народу і відсутністю всяких культурних розваг, найбільше викликає злочинів. Щосвята, щонеділі після тяжкої тижневої праці, темна робітнича маса віддається впливові грубих спокус, розпусти, яка доводить до цілковитого морального занепаду. Навпаки, свято, проведене в культурній атмосфері естетичних втіх, піднесло-б і морально виховання і настрій.

Самі фабриканти показують, що там, де улаштовано

недільні розваги, робітники приходять у понеділок наче освіжені, бадьорі й працюють жвавіше, там менше так званих „прогулов“, менше грубих сварок, менше поганих вчинків. Треба захоплювати народні маси приємністю розваг, але не потурати їм нахилу до чогось занадто блискучого, гостро-підбурюючого. Справоздання найкраще улаштованих розваг народних свідчать, що робітники охоче йдуть в усяку читальню, на лекцію, на виставу, коли ті справи добре урядковані.

В Петрограді більш як 10 літ існувало в заводській околиці так зване „Невське товариство народних розваг“. Коли почало воно організовувати свої гулянки для робітників, то збиралися тисячні юрби, шинки й „ресторани“ запусували. За 10 літ на всяких розвагах Товариства перебувало 767.944 дорослого люду і 84.402 дітей. І ніколи на сих розвагах не траплялось ніякого грубого неприємного випадку; серед культурно-естетичних обставин люди поводитися цілком чемно, чутливо до краси й до етичного змісту читань, вистав і т. и. Теж саме висловлює й справоздання Херсонського губернатора: „улаштування таких розваг, як чайні і народні читання з лихтарем, значно зменшує всякі вульгійні злочинства, сварки і інші прояви розбещености, і піднімає економічний і моральний стан населення. Лохвицький Комітет Народної Тверезости (на Полтавщині) теж висловився за те, що, замість шинку та ресторана, народкові потрібні читальні, бібліотеки, народні читання з лихтарем, чайні, хоріві співи, музичні й театральні розваги. Комітет звертає увагу на можливість використати всякі ярмарки для улаштування різних дотепних розваг, поширення кінематографа з відповідними розмовами.

Коли освіта з'єднується з розвагами, вона тоді говорить до ріжноманітних нахилів людської душі, до неї оживаються різні душевні змагання. Може бути, що без сього вони б і не виявилися, замерли б у глибочині темної, неосвіченої свідомости мільйонів робітників, що до сього часу знали лише тяжку працю та втому. Скільки таланів загинало в таких умовах життя, не збагативши культури ніякими яскравими виявами. Злиденне життя, брак усяких інтелектуальних інтересів — пригноблювали всі найкращі нахили молоді душі, а ми ремствували, що наше сучасне життя таке вбоге на талани, на видатний розум. Ми забували, що нічого не зробили для того, щоб і розум і талант розвивалися й мали відповідну поживу, а не горільчане грубе забуття.

От через се все й треба дбати не тільки про освіту дорослої людности, і зокрема молоді, а також про їх культурно-естетичні розваги.

Все се показує нам, що позашкільна освіта справді по-

трібна всім, і тим, хто проходить шкільну науку, яко живий коректив шкільної схолястики, і тому темному дорослому народові, щоб збудити його творчі сили й підняти його свідомість. Вона потрібна в усякій державі для підвищення її продуктивних сил і виховання свідомих робітників, свідомих кадрів виборців в усякі державні й громадські установи; потрібна позашкільна освіта і для культурного поступу країни, як найкращий засіб до виховання гармонійно розвитої особи — індивідуальності, а не того одноманітного гурту несвідомих людей, який нездатен ні захистити свою волю, ні направити її на загальне добро. Держава, яка не хоче йти на очевидну руїну, як політичну так і економічну, мусить рішучо подбати про освіту дорослого люду.

II.

Історія розвитку позашкільної освіти по земствах.

Доки Україна входила в склад Російської Держави, вона не мала позашкільної освіти, бо в усій Росії розвиток її можна назвати справжнім мартирологом: на кожному кроці ставилися такі перешкоди, такі утиски, які — цілком руйнували справу. Хіба тільки за останні 10—15 років вона почала як-не-як організуватися, бо саме державне життя висувало питання народної освіти і навіть реакційні кола мусили йти назустріч сьому освітньому рухові. За останні 10 літ можна було бачити, як коло сього питання працювали представники цілком протилежних громадських і політичних напрямків і кожний хотів захопити справу в свої руки: одні — з таємною надією затримати справжню освіту й повернути народну масу до своїх темних політичних намірів; другі щиро завзято бралися за роботу з чистим бажанням дати народові необхідну свідомість і науку. Ся остання течія більш усього мала перешкод, але-ж вона й дала позашкільній освіті де-яку організацію. Виявлялась ся течія більш усього по земствах і в приватних товариствах. Земство взагалі утворило народну освіту, як на Україні так і в Росії, але не всі земські управи стояли на певному ґрунті в сій справі, в багатьох земствах про освіту уперто не дбали, боячись, щоб часом селяне, набравшись науки, не одмовилися на панів працювати. Але всежтаки можна правдиво сказати, що більшість земств ставила собі провідним гаслом — освіту для народа. Часто перешкоди уряду доводили земців до розпачу і вони на де-який час зрікалися всякої просвітної діяльності. Але при всякій можливості, користуючись усякими сприяючими змінами урядового настрою, вони знов розпочинали свою тяжку працю — організації народної освіти.

Цікаво, що в законах про Земське Управління (Земское Положение 1863 р.) не дано майже ніяких вказівок що до обов'язків Земств відносно народної освіти. В первісному проєктові сих законів навіть не згадується про народну освіту або якусь участь земства в сій справі. Тільки коли ці законопроекти перейшли на затвердження до Державної Ради, то там надумалися, що таке замовчання обов'язків земства що до народної освіти — незручне, і там було постановлено „прикликати земства до добровольної участі в подачі засобів на закладання шкіл і других освітніх інституцій і в догляді за ними на ґрунті урядових*) вказівок.“ Ся постанова дуже характерна, бо вона позбавлявала земство всякого самостійного переведення народної освіти, накладала на земство лише один обов'язок — здобувати засоби для освіти і слідкувати за тим, щоб виконувалися всі урядові обіжники (циркуляри), і цілком природне, що на початку свого існування земство відклало сю справу і, напр. вже в 1868 р.***) жадне земство не асигнує нічого на народну освіту.

І дали теж асигновки призначалися дуже мізерні й давали їх лише де-які земства, — так — 3 повіти на Катеринославщині, 4 на Таврії, Самарське й Вороніжське. В 1873 р. на всю освітню справу видавалося земствами лише 2,487.000 крб. Поволі зростали ці асигновки і лише в 1913 р., майже на 50-літні роковини земства, його загальна асигновка на народну освіту доходила до 99,878.000 карб. Відносно інших витрат відсоток на народну освіту теж піднявся. Так, спочатку він складав лише 5%, а в 1913 р. вже доходив до 25%. Що до витрат уряду, то вони збільшилися всього з 2% до 4,7%. Разом з побільшенням витрат взагалі на освіту, піднімалися витрати на позашкільну освіту; так, в Саратовському земстві на неї йде 82% усіх асигновок на народну освіту, в Тверському 50%, на Курщині 24%. Взагалі, за останні 10 літ земські витрати на народну освіту складають $\frac{1}{4}$ всіх земських коштів, а по де-яких земствах то вони доходять до 40%. Не так було спочатку земських установ, тоді панувала така думка, що народна освіта, яка потрібна лише для народних мас, мусить провадитись на кошти самого селянства. Відомий тогочасний земській діяч княз Васильчиков обстоював ту думку, що земство має лише підтримувати селянські громади й давати їм допомогу, а вся ініціатива відкриття початкових шкіл мусить належати самим громадам. В кінці 70-х років селяне виплачували 45% усіх коштів на народні школи.

*) Див. Дядов — Земство и Народное образование. Шк. и Жиз. 1914. Т. I.

**) Див. Веселовский — История Земских Учреждений. Т. I.

Але разом з сією течією лунали промови другого не менше відомого „земця“ — Кошельова, який на земських зібраннях казав де-що зовсім инше: ми будуємо мости, казав він, і збираємо на них гроші, не запитуючи окремих селян, чи то окремі селянські громади, чи вони бажають, чи їм потрібен той або инший міст. Ми переконані, що мости взагалі потрібні і ми їх будуємо й утримуємо“. Сей погляд переміг і в 80-х роках повітові земства заходилися організовувати земські початкові школи. Але справа велась якось випадково, без жадного плану, без яеного й певного переконання в тому, яка саме освіта нейпотрібніша.

Один час висували систему мандрівних шкіл, які уряд визнав небезпечними й заборонів указом 1877 р.; другий раз земства визнали бажаним тип найпростіших шкіл грамоти; в 80-і роки вони беруться субсидіювати церковно-парафіяльні школи. Ще піднімалися суперечки за те, чи потрібна народові загальна освіта, чи йому треба лише мати професійні знання і земства заводять ремісничі школи з дуже обмеженим загально-науковим курсом. Був час, коли земства захоплювалися одним завданням — підготуванням учителів; вони одкривали вчительські семінарії, вчительські інститути. І тут уряд ставить страшенні перешкоди земським заходам. В Черниговському земстві одкриття учительської семінарії тяглося кілька років, викликало справжній політичний конфлікт межи земством і урядом, що не хотів затвердити програм семінарії, не хотів давати земству волю самому призначати професорів до семінарії.

Приходили земці й до такої думки: не поширюючи кількості шкіл, організовувати біля де-яких з них так звані бурси, де діти мали-б змогу переночувати, приходячи з других сел та хуторів, мали-б гарячу страву. Всі ці різноманітні засоби ширити освіту на протязі півстоліття давалися земствам весь час шляхом постійної боротьби з урядом, який ставив на кожному кроці тяжкі перешкоди, не затверджуючи статутів і програмів, не допускаючи до вчителювання жадної людини, яка б мала хоч вищу для вчителя початкової школи освіту, або не відповідала тяжким вимогам благонадійності. Уряд задовольнявся лише тоді, коли втомлені боротьбою земці складали руки і обмежували свою діяльність лише допомогою парафіяльним школам. Потроху догляд уряду за народною освітою все ширився, вся культурна справа була в руках урядової інспекції, а земству доручалася вся господарська справа, воно лише постачало гроші, не маючи права на жадну ініціативу, на самостійне керування.

Тільки за останні 10—12 років зміна політичних умов життя яскраво виявила всю темноту й несвідомість народних мас і неможливість такого стану при нових державних

обставинах. Уряд сам побачив неможливість такого становища державного життя і поширив самостійність земств в справах народної освіти, і тоді справа одразу стала на ширший шлях і посунулась наперед. Легко зрозуміти, що при таких умовах, в яких розвивалася з такими труднощами школа народна, — земствам трудно було й думати про позашкільну освіту. Для бібліотек, для вечірніх або недільних шкіл неможливо було достати дозвіл, неможна було ширити книжку серед грамотної молоді, і земства бачили, як збільшувався відсоток анальфabetів, які, хоч і пройшли школу, але без книжок, без повторних класів дуже швидко забували грамоту. Даремно витрачалися земські кошти, — ніколи при відсутності позашкільної освіти не мали змоги давати грамотних людей.

А про ширення позашкільної освіти серед люду не можна було раніш і думати не тільки через перешкоди уряду, а й через непевний настрій самих гласних: межі земцями були й такі, що бажали зменшити оскільки можливо ту освіту, яка й без того давалася народу нікчемними крушечками; бували й такі земці, як Домантович, який не соромився на земському зібранні висловлювати таку думку, що „ширша освіта шкодлива, бо вона „відіб'є“ сільський люд від хліборобства“.

Першими формами позашкільної освіти виявилися народні бібліотеки, читальні і шкільні книгозбірні. В 70-х роках почали засновуватися шкільні книгозбірні, але користуватися ними могли і учні, що закінчили своє навчання в школі, — книжка стала входити в народне життя; але й тут книжки не могли вільно ширитися, бо всяку книгозбірню доводилося складати лише по каталюгу, ухваленому так званим „Ученим Комитетом“, який дуже небагато книжок дозволяв ширити по народних читальнях та книгозбірнях, та й самі книжки були мало цікаві по змісту, а по напрямку були консервативно-патріотичні. Навіть класичні твори російських письменників — Пушкіна, Лермонтова, Тургенева, — і ті заборонялось ширити серед народу.

Разом зі шкільними книгозбірнями відкривалися й народні. Перша в Катеринбурзі — в 1882 р. земство асигнувало 300 карб. на 7 книгозбірень. В 1886 р. Глухівське земство (на Чернигівщині) призначає на 3 книгозбірні по 25 карб. Жвавіше розвинулася бібліотечна справа в 90-х роках, і тоді уряд випустив окремі правила, які дуже перешкоджали її розвитку. Так, сими правилами заборонялось відчиняти народні книгозбірні в помешканнях народних шкіл, дуже обмежувався каталюг книгозбірень, часописи майже зовсім заборонялися. Головним чином ці книгозбірні заводили земства, але далеко не всі приймали жваву участь в сій освітній справі. Можна бачити, що наприкінці XIX

і на початку XX ст. бібліотеки ширилися; так, з 1898 р. по 1904 р. кількість книгозбірень підвищилася з 3000 на 4500 (1500 за 6 років), а вже з 1904 по 1911 р. піднялась з 4500 до 10.000. Два з'їзди — загально-земський освітний і спеціально бібліотечний в 1911 р. багато сприяли кращій організації бібліотек і їх вільному поступовому розвитку. Чимало земств стало вже виробляти певну сітку книгозбірень на територіях різних повітів. На чолі книгозбірень ставилися окремі завідувачі з платнею в 300 і в 750 карб. Краще всього справа книгозбірень була улаштована на земствах — Олонецькому, Уфимському, Харківському, Московському, Катеринбургському, Саратовському і др. Справа велася головним чином на кошти губерніяльних земств, але й повітові вели справу на цілком безплатному принципі, дбаючи про можливо громадську організацію справи.

У нас на Україні більше дбали про розвиток народних бібліотек на Харківщині і на Чернігівщині, але сі книгозбірні мали невелике освітнє значіння, бо українські книжки заборонялися, а в російських люд мало розумівся й селяне книгозбірні дуже мало одвідували.

Слідом за книгозбірнями земство почало заводити другу форму позашкільної освіти — народні читання. Первісною формою їх були недільні або вечірні читання в школах, але на сі читання зіходились не тільки самі школярі, а цікавилися й батьки їхні, і, взагалі, дорослі люди на селі. Адміністрація одразу поставилася до сих читань дуже вороже, на кожне окреме читання вона вимагала окремого дозволу від інспектора шкіл і маршалка (предводителя дворянства) як президент повітової шкільної ради; читання мусили провадитись лише по книжкам, ухваленим урядовим каталогом, особа, якій доручалося читання по такій книжці, мусила мати абсолютну благонадійність. В справі панувало повне безладдя, хто хотів забороняв читання, хто хотів — дозволяв, ніякої законности не було. Що де яких містах народні читання навпаки заводилися з ласки уряду. Так, в Петрограді їх розпочав градоначальник Трепов, щоб прихилити до себе робітничі кола і хоч трохи відхилити їх від піяцтва й бешкету.

Провадились ті читання дуже обережно що до вибору книжок і доручалися лише певним з урядового погляду особам. По других містах дуже тяжко було дістати дозвіл, чи то земство упорядковало читання, чи мійська управа, чи приватне товариство. Тільки в 1914 р. було видало правила про організацію народних читань. Правда, вони підлягали дуже суворій регламентації, але всежтаки було щось певне, на що можна було спиратися, організуючи читання чи по містах, чи по селах. Де-які земства давали асигновки на сю форму позашкільної освіти й провадили її

яко мога краще. Тверське земство в 1917 р. асигнувало на їх по 850 крб. на рік. Полтавське з 1894 р. по 100 крб. Харківське з 1896 р. по 1100 крб. На ці невеликі кошти неможна-ж було утворити чогось нового і систематичного. Справа велась цілком випадково і мізерно, так що за 1893 р. усі повітові земства витратили на сю справу лише 3194 крб. та губерніяльні 675 крб. В 1903 р. вже ці кошти піднялись до 623000 крб. В 1907 р. старі правила визнано було зайвими й народні читання було підведено під закон 6 березня яко звичайні прилюдні зібрання, але заборони й перешкоди не припинялися й після того. Тільки недавніми часами перед Революцією ці читання заводилися вільніше, бо дуже велика потреба в них виявлялася і серед робітничого і серед сільського люду, бажалося мати звістки з війни, мати якісь пояснення до всіх військових подій. Це вивело народні читання на новий шлях, більш відповідний їх просвітним завданням. До сього часу народні читання провадилися в дуже тісному звязку зі школою, яко додаткові до шкільного навчання. Пізніше земства побачили в них гарний засіб до ширення освіти серед дорослого люду. Відповідно сьому, читання набирали більш систематичного, послідовного характеру, по змісту були вони більш сільсько-господарські та кооперативні, а також і по медичним питанням. Найбільш уважно ставилися до організації народних читань земства—Харківське, Вятське, Вороніжське, Саратовське.

Придивляючись до ведення народних читань видко стало, яка темрява панує серед людности і як ся темрява заважає свідомо ставитися до читань; виявилась необхідна потреба крім читань упорядковувати додаткові класи для дорослих, як для грамотних, так і для неграмотних. Де які земства доручали організацію таких додаткових лекцій мандрівним учителям (земства—Харківське, Курське, Саратовське, Вятське і др.). Мандрівні вчителі приїздили в те або инше село, розпочинали класи, провадили їх 1–2 місяці, закладали в тому селі відповідну книгозбірню й переїздили в друге сусіднє село або хутір. Провадилися ці додаткові класи або в неділю або по вечерах.

Що до справжніх недільних шкіл, — третя форма позашкільної освіти, — то вони виникли в життю наших міст на Україні саме перед знищенням кріпацтва, в часи громадського захоплення ідеєю підняття народних мас, освіти для тих злочасних рабів, яких завтрішній ранок мав бачити вільними й незалежними. Перші недільні школи було відкрито в Києві в 1895 р. і на чолі цієї першої освітньої організації став проф. Павлов. Дякуючи тому, що тогочасний Попечитель Шкільної Округи—відомий діяч Пирогов дуже прихильно до сього ставився, можна було біля справи з не-

діяльними школами об'єднати всю київську молодь університетську й гімназіальну. В різних місцевостях Києва було засновано три недільні школи, — 2 чоловічих і 1 жіночу. Вчителів в них більш як 200 дорослих учнів і підлітків. Уся організація недільних шкіл у м. Києві проходила при участі українців — в школі на Подолі навчання провадилося на українській мові, учням давалися українські книжки. Сам Драгоманов приймав участь у сій справі. Слідом за київськими недільними школами одкривалися такі-ж школи і по інших містах — на Полтавщині, в Чернигові, в Новгород-Сіверську, в Харькові, в Білій Церкві і др. Серед селянства виявлялося міцне бажання освіти, люди збігалися з усіх усядів мов за хлібом в кожную недільну школу. Так, кореспондент українського місячника „Основа“ (виходив в Петрограді в 1860—61 р.) пише: „Не знаю, що буде далі, а тепер наша справа йде мов квітка за водою: радіють, ті що вчать, радіє й той, хто навчає. Всі почуваємо, — що прокинулися ми!“

Пани на Полтавщині давали свої кімнати для недільних клас. Але недовго проіснувала ся перша просвітна діяльність у нас на Україні, що майже вся провадилася на українській мові: уряд поставився дуже підозріло до молоді справи, забачив в ній звичайне страховище сепаратизму й позакривав недільні школи і в Києві і по других містах. На оборону справи виступив Драгоманов і в палких статтях силкувався переконати уряд, що політика й педагогіка дві цілком окремі сфери діяльності і кожний чесний політик в той час, коли він стоїть перед учнями, не провадить жадної партійної пропаганди, а дбає лише про найкраще переведену освіту. Не послухали нашого молодого вченого, реакційна преса навпаки голосила про страшну небезпеку недільних шкіл, та ще коли вони в руках українців — хлопоманів. Школи було закрито, замерла вся справа аж на 35 років, бо перші заходи земств в 70-х роках що до організації знову недільних шкіл для дорослих були цілком випадкові й не мали ніякої певної організації. В 80-х роках засновано було приватну зразково ведену недільну школу пані Алчевською в Харькові. Дякуючи високому становищу пані Алчевської в харківському громадянстві, уряд не рішався ставити їй звичайні перешкоди, і ся школа, — яка була навіть виставлена на всесвітній Паризьській виставці 1905 р., — існувала навіть до останніх часів. На зразок сієї школи почали й по других містах організуватися недільні школи. Тоді уряд віддав їх усі під догляд духовенства. Вироблених певних правил організації й утримання сих шкіл звичайно не було і панувала повна сваволя, — батюшки де хотіли—дозволяли одкривати недільну школу, де хотіли—забороняли, де-які так пильно слідку-

вали за справою, що своїми „донесеннями“ доводили школу до закриття; другі ставились цілком байдужо й школа могла жити і провадити свою освітню діяльність. О відкрилися знов недільні школи в Києві, але вони вже не мали ніякого зв'язку з українством і провадилися виключно на російській мові. Взагалі, справа з недільними школами ніяк не налагоджувалася, додержувалася якогось випадковою характеру і земство не мало ніякої змоги постановити її на певний ґрунт. В 1893 р. ми бачимо, що воно на таку важливу потребу асигнує всього 5000 крб. на рік, знов береться за організацію вечірніх додаткових класів і призначає до них окремих учителів з платнею в 200—250 крб. за зіму. До цієї форми позашкільної освіти з особливою увагою ставилися земства Чернігівське, Вороніжське, Курське, Московське, Саратовське і др. В 1903 р. на вечірні класи 11 земств витратили 30.000 крб. Разом з недільними школами таких додаткових шкіл можна налічити (до війни) 1229 на всю Росію; в них вчилася 7140 душ і коштували вони усі разом 260.000 крб., з них земства давали 38.000 крб. Найкраще організовані були ці школи й класи в Костромському земстві, де плян їх провадження вироблявся повітовими земствами разом з губерніяльним. На перший час призначався 1 учитель на повіт; сей учитель працював в одному пункті біля 2 місяців. Таких пунктів в 1906 р. по всій губернії було 37, на кожний асигнувалося 620 крб. (580 крб. вчителеві, 60 крб. на бібліотеку і на знаряддя наочні 80 крб.). Ще ширше була поставлена ся справа на Харківщині: на кожну вечірню школу асигнувалося по 1200 крб. на вчителів і 300 крб. на знаряддя. З цих трат губерніяльне земство брало на себе $\frac{2}{3}$. В докладах Харківського земства назначалася ціла сіть додаткових вечірніх шкіл. Яке учні для них назначалися: 1) доросла неграмотна людність; 2) діти шкільного віку, які пройшли початкову школу, але бажають додаткової науки; 3) уся грамотна людність. Для першої частини призначалися недільні школи грамоти, для других — школи вечірній підвищеного програму, для третіх — загально-освітні курси з досвідченими лекторами й ріжноманітним програмом. Курси ті мали провадитись разів 5 на тиждень по 2—3 години увечері. Такі типи вечірніх класів найкраще відповідали потребам дорослої й молоді людности. Крім таких шкіл, по деяких місцях організовувалися школи гімназіяльного типу, — теж вечірні і теж для дорослої людности. Вони мали метою підготовання до вступу в вищу школу. Так, існувала школа середня вечірня при Московському Народному Університеті. Вона була зв'язком межі початковою школою й Народним Університетом. Крім того, вона ставила собі метою не тільки підготовлювати до Університету, а й давати учням широкій розвиток і закінчені знання по програмі

середньої школи. Прав вона не давала ніяких. Курс її був 3-х річний, приймалися учні обох полів не молодші 16 років. На тиждень вчилися 4 вечери з 8 год. до 10. Уся навча розкладалася по півріччям або семестрам — 6 сем. За кожний семестр платня призначалася по 5 крб. На трьох семестрах в 1908 р. лічилося 170 учнів. Ось як висловлюється про сю школу один з талановитих професорів: „Се була зовсім особлива і дуже тяжка для професорів аудиторія: на клясових лавах сидили учні різного віку, починаючи з молоді 16 літ, чоловіки й жінки різних громадських верств, різних професій, націй, з неоднаковим підготовленням. Їх усіх єднає одно спільне бажання, одна спільна мета — їх бажання вчитись не соромлючись свого пізнього віку; ці дорослі люди ставляться з страшенною увагою до освіти, палко бажаючи знати якомога більше, але маючи дуже невеликий запас знання, цілком випадковий, не об'єднаний ніякою науковою системою. Де-хто мав дуже гарні, звязані з практичним життям знання по природознавству, але разом з сим не знав нічого з якоїсь другої галузі наукової, — напр., з математики або історії. Аудиторія ся з великим захопленням приймає все, що викладають їй професори, хоче й сама працювати над своєю освітою як найкраще. Тяжко працювати з такою аудиторією, але приємно. Тяжко, бо наука середньої школи мусить передаватися дорослим учням особливими засобами й методами. Треба, щоб виклади були всі зрозумілі й цікаві, щоб вони були наукові. Се — новий шлях, кожний крок вимагає від вчителя уваги, обережності. Але робота ся приємна, бо до неї слухачі ставляться з увагою і любов'ю. А там, де є увага й любов, там забезпечені добрі наслідки роботи.“*)

Аудиторія ся дуже різноманітна, тут зіходяться люди з різних країн держави до того осереднього пункту, де вони можуть задовольнити свою жадобу знання. З однієї анкети виясняється, що за останні роки серед селян і серед робітників виявилась свідомість того, що тільки наука дасть можливість розуміти все, що діється навкруги, що життя само вимагає від усіх людей освіти і свідомости; другі кажуть: „шукаю освіти, бо хочу розпізнати чорне від білого!“ Є й такі, що з захопленням кажуть: „хочу освіти, бо як навчуся — відроджуся до нового життя!“

Трошки інакше організовані зразкові вечірні школи Петроградського Технічного Товариства і Коломенського Освітнього Товариства. Вони мають підготовчі групи, які відповідають курсові початкової школи і технічні класи з 3-х річним курсом, в яких крім креслення й математики

*) Виклад п. Астанової. Див.: „Труди З'їзду діячів Народних Університетів“, стор. 123.



навчають мови, літератури, історії, географії й біології. Кожний курс розраховано на 1 рік. Один день на тиждень залишається для окремих читань на літературні, соціальні й природознавчі теми. Крім того упорядковуються екскурсії по різних столичних музеях.

Крім таких певно організованих вечірних додаткових шкіл, життя висунуло потребу ще в одній формі позашкільної освіти—в систематичних курсах. Спочатку заводилися курси фахові—для розповсюдження сільсько-господарської освіти і для вивчення кооперативної справи, організовувалися вони в повітових містах і були безплатні. Але далі по містах стали організовуватись різними товариствами і просто загально-освітні курси, де проходилися різні науки в тому обсягу, який відповідає розвитку слухачів. Потроху ці курси ширилися й по великих містах ставали Народними Університетами, але до сього часу ця форма дуже ще мало розповсюджена. Сим можна закінчити історичний огляд розвитку різних форм позашкільної освіти, що дають найбільш широкі й різноманітні засоби для ширення освіти серед усяких верств і груп людности. Лишається ще оглянути засоби, якими серед народних мас ширилася й розповсюджувалася книжка.

III.

Засоби ширення книжок.

З самих перших часів існування земської початкової школи земства силкувалися якомога більше розповсюдити в народі книжок. Але в перші часи не було ані популярних ані дитячих книжок, людність—себто невеликий грамотний її відсоток—задовольняла себе або релігійними книжками, або так званими лубочними, які захоплювали читачів грубо розмальованими обкла�дками та сенсаційним змістом. Але й на ці книжки селяне й робітники не дуже накидалися, бо ще не звикли купувати книжки й кожна купля їй здавалася непотрібною витратою. Знаючи се, земство признало першим засобом ширення книжок роздачу їх безплатно, аби люди знайомилися з книжкою й зацікавлювалися нею. Вятське земство навіть призначило на се окремай фонд у 50.000 крб. і вживало сей засіб—безплатної роздачі книжок аж до 1907 року. Чернігівське роздавало учням шкіл подарунки книжками. Крім того земські управи ширили в народі окремі фахові видання, часто свої власні,—напр., сільсько-господарські, медико-санітарні; але місцева адміністрація і тут дуже часто втручалася й забороняла ширення тої або другої цілком невинної книжки. Взагалі сей засіб—такий випадковий, несистематичний, не міг бути корисним, земства

ніколи навіть не знали, чи доходить справді книжка до читача, чи задовольняє вона його культурні вимоги, чи викликає в ньому цікавість, чи простісенько ці книжки щезають в глибині народних мас, не приносячи жадної освіти? До царемно нав'язаної книжки люди завше ставляться негативно, байдужно. Значно більші освітньої ваги мали шкільні й народні бібліотеки, бо там хоч і дурно давали читати книжки, але ставили де-які обов'язкові вимоги—повертати книжки в певний час, поводитися з ними чепурно. Скоро й самі земства зреклися безплатної розсилки книжок і стали організовувати продаж книжок. Для цього, а також для найзручнішого поповнення книжками земських бібліотек і читалень, земства почали закладати свої власні книжкові склади в 70-х роках, але найширшого розвитку ся справа досягла біля 90-х років і початку XX віку. Засновувалися вони заради економічних потреб,—щоб дешевше купити потрібну кількість книжок, але, разом з тим, стояла й мета культурна—поширити найкращі книжки. Для цього вибору майже при кожному земському книжковому складі існувала окрема комісія для придбання книжок. Спочатку заклали такі склади повітові земства далеких північних губерній Росії, далі прийнялися за се й південні губерніяльні земства. Видатними складами були у нас на Україні Харківський губерніяльний і Чернігівський, а з повітових Олександрівський на Катеринославщині. Уряд усіма силами перешкоджав розвитку цих складів. Він забороняв продаж книжок, не ухвалених його катальогом, і се гальмувало всю справу. Губерніяльні земські збори теж не дуже співчували чималим витратам, яких вимагала організація складів, а колишні губернатори прямо затримували сю справу, затягуючи на дуже довгий час свій дозвіл на відкриття того чи иншого складу. Дуже часто земства скаржилися на ці злочинства губернаторів самому Сенатові, але й ся вища інституція подавала такі роз'яснення, з яких видно було, що по закону немає заборони на ці склади, але й губернаторів не позбавлено права затримувати і цілком нівечити справу. Так, уряд вимагав, щоб усі служачі в складі були затверджені губернатором, який вимагав для цього абсолютної благонадійності; а таких осіб в ті часи дуже тяжко було знайти.

По анкеті, яку робило Ярославське земство, до 1903 року існувало по всій Росії 21 губерніяльних книжкових складів з 56 повітовими філіями і, крім того, 73 повітових земських складів—всього 150 складів з зворотним капиталом майже в 500.000 крб. і з річним зворотом в 1.000.000 крб. Склади окрім філій мали своїх комісіонерів для продажу книжок серед вчителів, земських лікарів та фельдшерів, другі розсилали по селах книгонош, а де-хто

заводив по ярмарках та базарах свої крамниці, де торгували книжками. При складах існували (як ми вже се й назвали) окремі комісії, які складали з виборних книжкових маленькі бібліотечки на різну ціну, на 5—10—25 крб. і обслуговували не тільки земські школи та книгозбірні, а й приватні гуртки та окремих осіб. На організацію земських книжкових складів завше було два погляди: один—централістичний вимагав, щоб заводилися центральні губерніяльні склади з філіями по повітах. Другий погляд визнавав за ліпше самостійні повітові склади; але така самостійність не давала змоги добре встановити зносини між повітовими й губерніяльним складом і вносила безладдя в грошову справу. За для вияснення організаційних питань скликалися земські з'їзди, щоб об'єднати їх діяльність. Скликано було з'їзд в 1912 р. в Курську—приймало участь в ньому 12 складів, ще в Ярославлі в 1903 р.—представлено було 14 складів. Вияснилася потреба в центральному комісійному складі для закупок і для задоволення провінціальних потреб, необхідність одноманітного ведення рахунків і висловлено було бажання близьких стосунків складів з кооперативами. Цікаво придивитися до діяльності де-яких книжкових складів: так, Олександрівський в 1892 р. асигнував 300 крб. на 2 крамнички при народних школах і дві окремо. Сей склад вів дуже обмежену діяльність, бо не мав великих коштів; на перший рік він мав на організацію 800 крб. та на переведення справи 600 крб. Він містився біля місцевого базару, торгував письменним знаряддям, завдяки чому ціна на нього в місті одразу впала на 20%. За перші 4 місяці продано 20.000 примірників дорогих і дешевих книжок, письменного знаряддя продано на 7.000 крб. При сьому школи за 1 рік зробили на ньому економії на 700 крб. Склад за перший рік мав чистого прибутку 183 крб. Харківський губерніяльний склад розпочав свою діяльність з 1879 р. і через 10 років мав уже грошима й книжками вільного майна на 12.205 крб., а за 15 років мав прибутку 18 884 крб. Склад організував чимало повітових філіяльних складів і, взагалі, мав велике культурне значіння. Гарно працював на Херсонщині Олександрійський склад і губерніяльний Чернігівський. Дякуючи участі в ньому Грінченка, сей склад розповсюджував по змові багато наших українських книжок.

Книжкові склади з культурними завданнями відкривали не одні тільки земства, а й приватні люди (в Костромі) і приватні товариства: в Астрахані (Комісія народних читань), в Нижньому-Новгороді (Товариство ширення початкової освіти). Костромський склад розсилав на продаж книжки по лікарнях, вчителям, і вони за рік продали 8.880 книжок, тоді як в самому складі—тільки 5.370. Нижегородський

склад організував при сільських школах 200 філій, які торгували книжками. Один зі співробітників складу, вчитель,—пише так про свою діяльність: коли продаж занепадав, я брав яке небудь гарне оповідання, читав його дітям, захоплював їх і продаж оживав. Найкраще розходилися книжки в 1½—5 коп., в 15 лічилися дорогими. В Одесі при Слов'янському Товаристві, біля аудиторії народних читань ішов дуже жвавий продаж книжок. Справа розпочалася в 1882 р., на 3 крб., та ще взятих у борг; один з членів товариства накупив книжок і одразу їх розпродав. В 1882 р. вже ся аудиторія продала 114.830 примірн. книжок, а за 8 років діяльності 577.856 прим., більш усього поширених між москалями. Треба згадати, в якому тяжкому культурному становищі перебували тоді москалі по казармах, щоб зрозуміти вартість цієї праці.

Продажем книжок захоплювались також і партійні діячі; вони розносили політичні брошури (Хитра механіка, Історія одного селянина і др.), продавали їх між другими льояльними й часто за се попадали під арешт, але слідом за арештованими йшли другі фанатики і революційна книжка все глибше й глибше заходила в села. Продавали книжки і так звані толстовці. Князь Хілков, відомий толстовець, розкажує, як вони їздили з ярмарку на ярмарок. Продавець, щоб зацікавити публіку, виймав з своєї скриньки яке небудь оповідання Толстого і починав голосно його читати. Після цього слухачі розкуплювали майже всі твори Толстого з народного побуту. Майже те саме оповідає і Яковенко, який теж ширив книжки серед люду: „як що оповідання подобалося, каже він,—зворушувало аж до сліз, або викликало нестриманий регіт, тоді книжки разом продавалися. Одного разу в натовпі найшовся грамотний парубок, він купив одну книжку, пішов на самісенській майдан ярмарковий і почав голосно читати. Зараз його оточила ціла юрба, всі слухали уважно, а як він скінчив, усі пішли до торговця й понакуплювали книжок“.

Траплялося й учителям виклопотати собі дозвіл на продаж. Закине він кошик на спину й розносить добрі книжки по світу Божому; один розкажує, що ходив лише по 5 селах і за 6 мандрівок продав 305 книжок. На Полтавщині один капітан в одставці з одним приятелем склали свої гроші по 100 крб., роздобули дозвіл, улаштували критий віз, коня купили, намет складний з написом: „Продаж книжок“, і їздили по селах. Крім книжок вони продавали різний крам—ножички, голки, каблучки, нитки і т. п. За 4 літніх місяці наторгували вони 270 крб. по 14 ярмарках. За один день заробляли 2—13 крб. Цікаво, що місцева інтелігенція не купувала книжок, а лише самий крам і, навпаки, всі книжки розкуплювалися селянами. Найкраще

росходилися українські книжки—твори Котляревського, Шевченка і др. Взагалі, всі такі заходи земств, товариств і приватних осіб для української людности були мало корисні, бо російські книжки були незрозумілі. Нам доводилося ширити наші зовсім не політичні книжки цілком конспіративно, ховатися з ними, хоча-б се були зовсім невинні казочки. „Кобзаря“ завжди страшенно любили на селі, але з ним треба було ховатися найбільше. Коли в 1917 р. пролунала воля на напій Україні, то селяне на Київщині поодкопували свої книжки, що закопані лежали не один рік в стодах та клунях. Наша освіта мусила шукати всяких таємних засобів, бо кожна пісня рідна, кожна казка на нашій рідній мові здавалася нашим ворогам якоюсь зрадою. Через се й темнота наша не розвіялася, а до сучасного моменту залишилася безпросвітною.

Оглядаючи різноманітну діяльність земств у справі ширення освіти, не можна обминути його спроб що до видавництва. Воно видавало дешеві твори найкращих російських белетристів, щоб розповсюджувати їх по книгозбірнях і вільним продажем. Так, Вятське земство дуже дешево й гарно видало чимало гарних маленьких книжок. Але не-всипущій російській старій уряд зараз оголосив обіжник, по якому земства не мали права друкувати такі твори, які вподобали, а лише могли передруковувати книжки, ухва-лені католиком „Ученого Комітету“. Знакомитий каталог, скільки лиха позашкільній освіті наробив він за часи свого існування. Довелося покинути такі завдання для видавництва. Краще таланило з виданнями сільсько-господарського змісту,—їх земства друкували і як плакати, оголошен-ня і як книжки. Так само з де-якою полегкістю доводилося земствам видавати лікарські та ветеринарні книжки. На земських зборах у Полтаві було зроблено постанову—вида-вати підручники для початкових шкіл і видавати їх на рідній (українській) мові населення. Нажаль, ся постанова й досі не переведена в життя. Другі земства видавали зна-ряддя для наочного навчання (Харківське, Московське та др.). Уфімське земство, дбаючи про освіту татар, теж бра-лося за видання підручників на татарській мові. Заходжу-валися земства коло видання дешевих календарів, щоб хоч в такій благонадійній формі поширити де-які знання серед темної маси.

З такою-ж метою брались земства і за видання народ-них часописів. Почалися вони в 70 х роках спочатку по губерніяльних земських управах, а потім і по повітах.

Усі вони мали тижневу форму, давали людности відомості політичні, пояснювали всякі земські постанови, да-чали популяризацію науки. У нас на Україні такі народні часописи видавалися не тільки земствами—Чернігівська не-

для Херсонська часопись,—а й другими громадськими організаціями, напр., Полтавським сільсько-господарським товариством видавалась дуже гарна часопись „Хуторянин“; деякі з цих видань друкувалися і на російській і на українській мові („Комашня“ вид. кооператорів). Але найкращими народними часописями були в нас приватні видання: „Село“ і пізніше „Маяк“. Ці часописі з досить добрими ілюстраціями давали непідготовленим читачам дуже літературний і науково-популярний матеріал. В 1913 р. налічувалося народних земських часописів 100. Нарада земська в тому-ж 1913 р. в Уфі поставила земському просвітному відділові такі видавничі завдання: призначити конкурси на видання найкращих підручників для початкових шкіл, видання наочних знарядь, книжок науково-популярних, практичного змісту, мистецьких, рекомендаційних каталогів і періодичних справочників по літературі. Щоб задовольнити ці вимоги, а також і для інших видань,—монографій, статистично-економічних протоколів, земських зборів і т. п.—земство мусило заводити свої друкарні.

Ще про одну справу позашкільної освіти дбали різні земства в останні до-революційні часи,—про організацію музеїв. Музеї мали різні завдання й типи. Закладалися: 1) музеї наочних знарядь для шкіл, музеї центральні й районні, мандрівничі, щоб обслуговувати і звичайні школи й вечірні класи; 2) музеї—збірки всяких продуктів природних, економічних, кустарних, здобутків історичних і т. п.—для загальної освіти людности і ознайомлення з рідним краєм; 3) сільсько-господарські з періодичними виставками зразкових продуктів. Ці виставки значно піднімають загальну й фахову освіту селянства. На виставках звичайно читаються лекції, виклади по різних сільсько-господарських, економічних і природознавчих питаннях. Селянство завше ставилося до цих виставок з великою цікавістю.

За останні часи до засобів позашкільної освіти прилучено кінематографи, але ця справа ще не налагоджена. Останніми справами позашкільної освіти в її історичному розвитку виступають народні дома і народні вищі школи—університети, політехники і т. п.—Організація народних домів об'єднує в одну гармонійну організацію всю справу позашкільної освіти і стає завданням найближчого часу для земств, кооперативів і інших громадських організацій, які не можуть не впевнитися в необхідності широкого розвитку позашкільної освіти.

Закінчуючи історичний огляд розвитку позашкільної освіти, ми бачимо, що більш за всіх дбали про неї як-не-як, а все-таки земства; там, де не було довгий час виборного земства, там майже не було позашкільної освіти, як ми се бачимо у нас на Україні (в „Південно-Західному краю“—

правобережній Україні) і в Білоросії. Сприяла розвитку позашкільної освіти діяльність просвітних товариств — Московського, Харківського, Петроградського. Останнє навіть видавало книжки на нашій мові, але, взагалі, всі заходи росіяні в нашому краю сприяли лише русифікації й забивали намороки нашому народові. Велике значіння для загального розвитку позашкільної освіти мали де-які земські та інші просвітні з'їзди. Так, перший загально-земський освітний з'їзд в 1911 р. виніс таку рішучу і до відомої міри обов'язкову постанову: „Правильний і успішний розвиток господарського, громадського й духового життя може йти лише при високому культурному розвитку всього люду. Школа, при найкращому своєму становищі і навіть при довгому курсі навчання, не може задовольнити тих вимог люду, які сама-ж школа й пробуджує, бо вона за той або инший певний час обслуговує невелику частину людности, а вся людність не приймає активної участі в громадському життю, а також і через те, що знання шкільні дуже скоро й дуже легко забуваються і витрати на школи без певної організації позашкільної освіти малопродуктивні. Через се позашкільна освіта має зайняти певне становище серед земських заходів до підняття культурного рівня люду; вона мусить бути визнана дуже корисною й не менш потрібною як і школа. Позашкільна освіта має давати загальну освіту й виховання моральне, а також практичні фахові знання. Але перші два завдання мають перевагу перед останнім. За-для успішного розвитку позашкільної освіти потрібні такі умови її переведення: 1) широка участь місцевої людности в організації й переведенні позашкільної освіти*); 2) забезпечення всіх верств людности по їх потребам і вимогам різними формами позашкільної освіти, звязаними в одно гармонійне ціле, щоб освіта була одкрита для всіх, планомірно провадилася в житті, колегіально організовувалася й провадилася; 3) уся справа мусить бути з'єднана в місцевих органах самоврядування, аби вся робота провадилася всіма організаціями по певному плану з забезпеченням повної самостійности тих позашкільних організацій, які не ввійшли в загальну об'єднану інституцію, і підтримання тих, що добре й незалежно провадять свою справу; 4) забезпечення земств потрібними для переведення позашкільної освіти коштами від уряду і щоб умови сих забезпечень були певно вяснені законним шляхом. Приймаючи на увагу, що земство є орган державний, необхідно дати йому повне право самому одкривати самостійно й незалеж-

*) При чому велику вагу має не тільки пробудити ініціативу місцевої людности, а й перевести освіту з найближчою участю місцевої людности.

во всякі форми позашкільної освіти, без усякого дозволу або втручання урядових установ. Сі розумні постанови здійснювалися лише по де-яких земствах: занадто багато стояло на шляху всякої освітньої діяльності перешкод від старого уряду. Але вони звернули увагу таких земств, які до того часу не робили майже нічого в сьому напрямі, і постановили справу на обов'язковий певний ґрунт.

Постанови Харківського з'їзду в 1915 р. не тільки підтримують ті попередні постанови, а й показують де-який поступ у справі. Сі постанови додають і де-чого нового і, позаяк се — останні постанови в сій справі, які були висловлені за останні 3 роки, ми звертаємо увагу й на них в їх загальній частині:

1) Справа позашкільної освіти може дати корисні наслідки лише тоді, коли до неї прикликано по змозі широкі кола громадянства й усякі місцеві громадські організації.

2) З'їзд звертає увагу на дуже корисне з'явище громадського життя — на закладання при кооперативах і їх спілках окремих організацій за-для широкої культурно-освітньої діяльності.

3) Кооперативи завдяки сьому можуть стати певним ґрунтом для розвитку культури, і через те з'їзд висловлює побажання, щоб усі культурно-освітні заходи державних, земських і др. громадських установ спиралися на місцеві кооперативні професійно-робітничі організації.

4) Вачучи брак робітників з фаховою підготовою для переведення позашкільної освіти взагалі і, зокрема, в різних її формах, з'їзд визнає бажаним улаштування земствами й ріжними просвітними організаціями особливих курсів по питанням позашкільної освітньої роботи і по організації освітніх розваг.

5) Успіх культурно-освітньої роботи залежить від певних зносин між усіма окремими галузями позашкільної освіти, а також і від їх об'єднаності в роботі.

6) Народний Дім визнається найкращою формою для об'єднання всіх форм позашкільної освіти. В постановах Харківського з'їзду пролунало майже вперше так певно й ясно бажання, щоб позашкільна освіта провадилася скрізь на рідній мові людности і, значить, в місцевостях з українською людністю, — на українській мові. Тепер при визволенні всіх націй і при нашій державній незалежності, сі постанови не мають вже практичного значіння, але в 1915 р. се було світлим промінням на темному небі і виявляло, що без такої умови й сама освіта не може мати ніякого значіння для піднесення культури.

Так, ми бачимо, що справа позашкільної освіти, така природно-потрібна для поступу культури в усякій

державі, у нас розвивалася дуже мляво і була довго занедбана, через усякі урядові перешкоди не могла досить широко розвинутися. Лише за останні 10—17 років після вибуху двох революцій, які з одного боку розбудили свідомість народних мас, з другого—виявили всю страшну темряву, в якій живе ся народна маса, позашкільна освіта піднялася, добрала значіння в очах і земств і уряду і тепер стоїть перед нашим громадянством як певний обов'язок, який ми мусимо виконати перед нашим народом, перед нашою державою, коли ми хочемо дати необхідний для життя економічний добробут і моральну свідомість.

IV.

Розвиток і форми позашкільної освіти в Англії і Франції.

Оглянувши історичний розвиток позашкільної освіти в межах колишньої Російської держави, оглянемо становище тієї освіти за кордоном, в Європі, зупиняючись лише на більш менш особливих, цікавих умовах її розвитку. Так, на Германії ми не будемо зупинятися взагалі, лише зупинимось на цікавій для нас справі мандрівних виставок містецько—наукових. В Германії позашкільна освіта майже цілком влилась в форму додаткових шкіл, до яких обов'язково ходить молодь, яка не має змоги пройти повний курс єдиної школи від початкової до вищої. Для нас особливу цікавість мають освітні заходи в Данії, Англії, Франції, бо там саме звернуто увагу на ту молодь, яка скінчила лише початкову школу і не має змоги надалі ані вчитися ані виховуватися, мусить заробляти і на свою освіту може витрачати лише дуже обмежений час. Додаткова школа для таких хлопців і дівчат в Америці й в Англії цілком безплатна і має дуже різноманітну організацію, найбільш вживається форма вечірних курсів—Народних Університетів, громадських бібліотек з різними читаннями і викладами. В Англії освіта обов'язкова в роки від 5 до 14. Скінчивши початкову школу, частина йде далі, в середні технічні школи, а частина зовсім не може продовжувати науку, і хто хоче ще вчитися, ті одвідують вечірні школи, яких—скрізь багато розкидано по містах,—по селах їх не дуже багато; але й мійські вечірні школи ще далеко не відповідають рівню, якого бажано було-б досягти в такій здавна культурній країні, як Англія. Тут, правда, не шкодують коштів на позашкільну освіту, дає ті кошти й уряд, дають чимало й приватні особи, і за останні 10 років питання про виховання молоді викликало чимало клопоту та обговорювання. При англійському міністерстві заклався

окремий комітет, який розробляв сю справу. Він переконував, що в сій справі більш усього можуть допомогти фабрики й різні інституції, які знають ту молодь і дають їм роботу; крім того, члени комітету одвідували різні школи в країні, закликали на раду видатних діячів і наслідки їх праці були оголошені в 1909 р. як справоздання міністерства, видруковане в 2 томах: „Report of the consultative comitee“. По своєму програмі вечірні школи поділяються тут на школи з додатковим курсом, де проходять науки початкової школи, щоб їх повторити, і на школи з нормальним загальним курсом, який поділяється на гуманітарний, або комерційний відділ, — де вчать нових мов, географії, історії, торговельного права, політичної економії, мистецький відділ з різними мистецько-художніми працями, ручною працею, відділи точних і технічних наук, господарства і ремесль, фізичного виховання. Міністерства дають субсидії на кожного учня старшого від 14 років. В Англії налічують біля 3-х мільйонів молоді межі 14—17 роками, яка вчиться по середніх технічних і інших школах, і майже така сама сила її вчиться по вечірних школах. Як додати до сих 3 мільйонів ще 370000 осіб 17—21 років та ще 3¼ мільйонів старших учнів, то можна бачити, яка численна аудиторія користується в Англії позашкільною освітою. Для нашого досліджу цікаво розглянути, які дефекти в організації сих вечірних шкіл зауважено в згаданому міністерському справозданні: 1) Класи занадто численні й не однородні: в одній класі вчать особи різного віку, різної підготовки і провадити з ними лекції дуже трудно й тяжко. 2) В вечірних школах бракує дисципліни й контролю, учні ходять до школи несправно, а інші, то тільки те й роблять, що мандрують з однієї школи до другої, не виконують вдома зазначених праць. Нові учні приймаються безладно на протязі всього року і се безладдя псує працю, що ніяк не може налагодитися як слід. 3) Значною перешкодою доброму веденню науки являються нерівні знання учнів і їх нерівна підготовка. Се вимагає від професорів великої уваги й напруження для переведення лекції в класі, інший раз дуже кепсько настроєний що до науки. Шкодить також і те, що учні приходять до вечірньої школи вже втомлені денною працею, де-коли дуже тяжкою й не можуть витримувати навіть двох годин роботи в школі. Так виходить, що втомлені робітники не мають спочинку й користуватись наукою не можуть. 4) А між тим програм вечірних шкіл дуже високий, той хто його складав, забув про слабу підготовку учнів вечірних шкіл і їх страшенну втомленість.

Сі уваги ставлять на очі всім, кому дорога освіта й виховання молоді робітничих верств, що треба перш за все налагодити умови життя молоді, щоб вона мала більше

вільного часу від роботи і могла приходити до школи без тії страшенної втоми, яка перешкоджає їй як слід користуватися лекціями. Разом з тим треба зробити сі школи для всіх обов'язковими й завести їх у загальну систему національного виховання. Молодь межи 14—20 роками мусить мати певне виховання й навчання, бо сей вік є дуже небезпечний для морального становища хлопців і дівчат і додаткова школа мусить ними керувати й допомагати їм у виборі шляху для заробітку й морального життя. Крім того, вияснилося, що програми додаткових шкіл не мусять мати спеціального наукового змісту, а більш додержуватися загальної освіти, якої більш усього шукають самі учні і яка потрібна і для всякої фахової роботи. Шукання знання приводить молодь робітничу до того, що вона не задовольняється додатковими школами, а вимагає й вищих шкіл, університетів і політехник, які в Англії позакладалися по великих містах більш усього з приватної ініціативи з матеріальною допомогою від уряду й різних громадських організацій. В Англії і уряд і громадянство тримаються тієї думки, що громадянство й держава матимуть велику користь від поширення освіти серед народних мас, і лічать найкориснішим вкладання грошей в справу освіту; тільки широке розповсюдження освіти може дати змогу виявитися із народної маси окремим талантам, які без освіти завмірають ні для кого невідомі. А між тим економічна вартість одного промислового генія може покрити з верхом витрати цілого міста на освіту дітей і підніме продуктивні сили країни вище, ніж праця сотень тисяч звичайних робітників. Для робітників, кажуть в сій найбільш промислової країні, потрібен добре вжитий спочивок. Для організації й навчання і розваг робітничого людю в Англії існує сила різних товариств і взагалі приватна й громадська освітна праця йде дуже жваво.

Освітня справа тут цілком децентралізована. Щоріку приватних коштів на освітні справи збирається до 8 міліонів карб. Уряд субсидує безплатні школи. Величезні організації, — Народні Політехники, — виникали цілком з ініціативи приватних осіб. Так, один льондонський мешканець закликав одного разу до себе двох хлопчиків, що підмітають вулиці. Вони зацікавились оповіданням, яке він їм прочитав і прийшли другий раз. Тоді той пан визначив їм певні години й закликав до себе ще кількох обідранців і заклав для занедбаних хлопців школку, що дуже скоро обернулася в притулок для хлопців, при якому організувалися вечірні класи, — а з них виросли сі Політехники. Політехник в Лондоні ціла мережа, і на їх Сіті асигнує дуже великі фонди — до 10 міліонів. Усяки робітничі цехи брали на себе догляд за різними позашкільними установа-

на, так суконщики дбали про розвиток Народного Пала-
цу, волонтери про одну з Політехник. Усього в Лондоні
Політехник 12, і ще 3 філіяльних відділи. На сі
13 інституцій щороку витрачається 2½ мільйони. Сі чудові
інституції присвячуються й науковим знанням і фізичним
виразам. Вони обслуговують хлопців і дівчат, які пройшли
початкові школи в 3—4 класи і хочуть мати додаткові зна-
ння; ними також користуються й люди, які зацікавлені тією
або іншого наукою в обсягу вищої школи, або хочуть на-
вчитися якогось ремесла, торгу, або й мистецтва. Інший
раз, як зайти до Політехники, то в одній кімнаті побачиш
за день і дітей років 12, що вчать арифметики, в другій,
— дівчата шийють, а далі — класи для майстрів по водогінній
техніці, наборщиків (по друкарству), кравців. А ось в ок-
ремій кімнаті зійшлася молодь та вчить твори поета Данте,
або політичну економіку. Там гурток за приводом профе-
сора працює в лабораторії, другі пишуть лікарську працю,
дисертацію. В найбільших Політехниках містяться по кілька
окремих інституцій: 1) звичайна школа для підлітків 12—16
літ; 2) школа господарства й куховарства; 3) ремісничий
відділ з практичними фізичними викладами; 4) загально-
освітні курси по математиці й по фізіологічним наукам*);
5) ранком і вечером функціонує Технологічний Інститут.
За для вступу до нього потрібен іспит: за рік навчання і за
вступний іспит беруть платню в 150 карб; 6) мистецько-
промислова школа й класи малювання та різьбярства по де-
реву, сницарства (скульптури). До сих клас ходить біля
3.000 учнів. 7) Вчительська семінарія — до неї ходять і
справжні учителі й такі, що тільки ще готуються до вчи-
тельської праці. Рада Лондонського графства завше має
тут своїх стипендіатів. 8) Наукова Лабораторія, де люди
з робітничих верств задовольняють свою цікавість і прохо-
дять науку вищих шкіл. 9) Курси самостійних наукових
праць. 10) Народний Університет для підготовки до якої-
небудь наукової діяльності. Всі ці інституції задовольня-
ють певні потреби вбогого люду. Робітники можуть сюди
приходити просто з роботи з фабрики, тут є ванни й уми-
вальні, де можна й вимитися як слід і обчистити своє
збрання, привести себе в чепурний стан, пообідати, заку-
рити в буфетах Політехники. Загальний об'єднаний Комі-
тет усіх професійних спілок Лондона оглядає щороку ці
Політехники й друкує сприятливі справоздання про них.
Не де-яких політехниках є величезні залі для гімнастики—
100 фут. завдовжки і 40 завширшки. Товариства сих шкіл
ще упорядковують для робітників—своїх учнів—екскурсії,
улаштовують недорого перебування на березі моря. Всі

* Для сих наук існують і окремі інституції—коледжі для ро-
бітників, т. зв. Тойнбі-Холі.

учні об'єднані в клуби (до 4,000 членів), видають часопис. По вечерах упорядковують концерти, лекції читають найкращі професори. Крім того ведеться жвава політична самоосвіта,—всі питання, які провадяться через Парламент, тут обмірковуються дуже докладно, виступають промовці й переконують своїх слухачів. Сі обмірковування часто впливають на переведення тих або інших справ в Парламенті дійсно в інтересах робітничих верств.

Крім сих Політехнічних шкіл, які цілком відповідають демократизації освіти серед робітничих кол, в Лондоні ще існують різні коледжі і між ними дуже цікава організація—Коледж імени відомого філософа-естетика Рескіна. Організація ся розпочалася в Оксфордї, сьому найкращому центрі англійської наукової освіти. Коледж одкрився в 1899 р. на кошти американців. Завданням своїм Коледж ставив—дати вищу свідомість окремим представникам пролетаріату, не одриваючи їх від соціального їхнього оточення, і тим сприяти загальному підвищенню культурного стану усяєї робітничої маси. „До сього часу,—писали організатори Коледжа,—більша частина робітників не мала ані тієї освіти, ані того морального розвитку, які потрібні, щоб розуміти питання сучасного політичного й громадського життя. Але сі неосвічені люди—то-ж наші громадяне, наші виборці. Чи ж можуть вони використовувати свої права досить розумно, не піддаючись випадковим впливам темних забобонів (марновірства), або вузьких партійних поглядів? Се залежить цілком від їх освіти й розуміння соціально-політичних проблем нашого часу. Ми спробуємо викликати в кожному нашому слухачеві свідоме почуття своєї відповідальности громадянської!“

Кожен студент вчиться не тільки для своєї особистої освіти, а для того, щоб використати її за-для загального добра, щоб піднести культуру робітничих верств. Вся справа ведеться представниками тред-юніона, кооперативних робітничих спілок і тих інституцій, які мають своїх стипендіатів. Курс навчання розбивається на 2 роки по 44 тижні в рік. Навчання провадиться викладами, лекціями, класовими й індивідуальними працями, письмєнними творами учнів, їх вправами, порадами що до вибору матеріалу для читання і, взагалі, для праць, організацією диспутів на різні наукові, літературні й соціальні теми. Учні приймають не молодших 20—30 років зі свідоцтвом лікаря, що немає жадних фізичних хвороб або дефектів. Учні живуть в помешканні Коледжа і за все утримання платять 500 крб. на рік (52 фунти стерлінгів). Лекції читаються по історії, соціології, політичній історії Англії, історії промисловости й місцевого самоврядування, політичній економії, психології, робітничому кооперативному рухові. Крім навчання в

самоу Коледжі, освіта шириться й по за межами Оксфорда через листування; заочним учням посилають програми, дають вказівки що читати, назначують праці, які учні мусять присилати на перегляд професорам щомісяця і не менше, як в 1000 слів. За 8 років існування коледжа, в такому заочному навчанні прийняло участь 7000 робітників, а в самому Коледжі жило 324 учні, з них більшість не по 2, а по 1 року. Робітники дуже шанують Колледж Рескіна і роблять для матеріальної допомоги йому всякі збори: так, в 1903 р. 110.000 робітників зробили перший збор по 1 пенні, щоб підтримати корисну для них школу, зібрали 3000 крб. Усіх зборів робили 3. В 1907 р. товариство залізничних служачих теж зібрало на новий будинок для Коледжа 3000 крб. Асоціація ткачів установила три стипендії в Рескін-Коледжі. Так само й другі робітничі спілки мають в ньому своїх стипендіатів. В 1911 р. Рескін Коледж переїхав до Лондона і там прийняв занадто соціалістичний марксистський напрямок. Розвиток його шириться—в 1913 р. він уже мав 20 філій, де вчилася до 700 студентів. Коло його заклалася ще жіноча ліга для поширення освіти серед жінок.

Крім таких вищих народних шкіл Лондона існують ще в Англії так звані університетські селища, які мають значіння для морального виховання народної маси. Демократизація культури викликала сю форму позашкільної освіти в Англії наприкінці XIX віку, представники інтелігенції пішли самі назустріч народним масам, щоб поділитися з ними своїми знаннями, своїм моральним і інтелектуальним розвитком. Це був рух, подібний до того народницького настрою, коли хлопоманство, яке в нас панувало в 60-х і 70-х роках минулого століття, заклало початок нашої популярної літератури, нашої етнографії; рух сей виявився в недільних школах, в різних інтелігентських хуторах серед народу. В Англії сей рух був викликаний як і в нас—мистецькими творами Джордж Еліот, поета Томаса Гуда (з його піснею про „Сорочку“), вченими істориками-публіцистами як Карлейль, Кінгслей і др. Свідомість громадянства була зворушена і не могла вже заспокоїтися, не переводючи свій настрій в конкретну справу. Одним з перших обізвався на сей настрій відомий діяч-громадянин Альфред Тойнбі, учень Рескіна; ще як він вчився в Оксфордському університеті, він на вакації переїздив до Лондона в найбідніші квартали,—Чатчанель,—жив серед пролетаріату, давав йому запомогу і нарадами й грошима. Його мрією було—розвіяти ті недобрі почуття, які поки що помітно межі вбогими й багатими людьми, „засипати ту соціальну безодню, яка їх поділяє, силою свого гарячого почуття ласки до всієї людности“. Тойнбі був дуже гарним лек-

жором і на його виклади завше збиралося багато слухачів. Він помер дуже рано від нервової втоми (в 1883 р.). Але його друзі вшанували його ім'я заснуванням в біднішій частини Льондона славетного Тойнбі-Холя, першого університетського оселення. Почалося се дуже помалу—кілька студентів почали там мешкати невеличким гуртком і шпирили серед вбогого свого оточення освіту, моральні принципи й піднімали всякими засобами їх культурну свідомість. Тепер сей Тойнбі-Холь розрісся в величезну інституцію, в якій найкраща інтелігентна молодь віддає всі свої сили на користь вбогим, пролетаріятові. В Тойнбі-Холі в кількох будинках міститься до 500 осіб, які за все своє утримання платять 15—21 крб. на тиждень. Лекції читаються з 8 години вечора. Серед слухачів побачите й ремісників і поденних наймитів і прикажчиків. Виклади дуже різноманітні, кожний слухач вчиться того, що йому потрібно,—історії, політичної економії, геології, чужоземних мов, провадять лябораторні досліди; щовечора сходиться неменше як 1500 слухачів. Крім лекцій і наукових праць організовано клуби, екскурсії, різні розваги, безплатну читальню й бібліотеку, яка має до 7500 книжок, є школа для дітей калік, тут же подаються різні юридичні поради, такі необхідні для вбогої людности, наймитів і др. представників зубоженого пролетаріяту. Слідом за Тойбі-Холем організовувалися й другі оселення, їх закладали студенти по закінченню Університету і за допомогою свого Університету. Серед сих закладів зупинимо увагу наших читачів на так званому „Ямайському Шляху“. Він лежить по-над річкою—Темзою. Тут ще висять руїни стародавнього римського муру і по річці тягнеться довженна низка кораблів з високими щоглами. Тут завше натовп бідноти, тут безробітні шукають собі на сих кораблях хоч якого небудь заробітку. Трудно розібрати, хто в сьому натовпі справді чесний робітник, а хто звичайний злодій, що радий стягти з корабля все, що навернеться під руку; по всіх домах на сьому березі були кубла злодіїв, які переховували й перепродували чуже награбоване майно. Скрізь панувало піяцтво й розбещеність. Тут жило 150.000 душ. Вони не мали нічого для свого виховання: самі шинки, ані театру, ані бібліотеки, ні розваг, ні навчання не мала ся цілком занедбана людність далекої частини велічезного міста Льондона. Виглядає ся місцевість сумно, бо жадний гарний будинок не вбирає очей серед одноманітно-брудних осель, на зразок скринь, повних теж брудних сумних мешканців. Тяжко їм тут жилося, тяжко давалися їм їхні невелички зарібки. Але проміння світу промикнулося в сю темну сумну дійсність,—освіта й кооперація прийшли до помочі. Їх приніс сюди на власних плечах пастор Ліджет і заклав селище „Береманді“.

Почали збирати дітей, пообмивали їх, спільними зусиллями вчили й заклали так звану „Гільдію Ігор“, грали з дітьми, навчили їх старовинних пісень, організували дітей на моральному ґрунті. Для дорослих організували гурток парламентарних дискусій, на його зборах обмірковувалися різні законопроекти парламентські й сучасні політичні питання. В коледжі при цьому селищі вчать спільно чоловіки й жінки. Дуже трудно було підійти до мешканців цієї місцевості з одвертою душею: вони так зневірилися в панський ласці. Так, коли одна з діячок звернулася до одного старого, пропонуючи йому прийняти участь в ощадній касі, то почула таку відповідь: „Ні, я не згоден. Не хочу Вас ображати, але я не знаю, через що ви збираєте наші збереження“. Тільки поволі, помалу відносини межі інтелігентними діячами й місцевим людом добірали більш щирості й ставали братерськими. Збудувався міцний міст межі ріжними громадськими верствами, збуджувалася цікавість у обездолених робітників і вони робилися знову людьми. Скрізь, де не заводилися ці селища інтелігентної молоді, вони давали дуже гарні наслідки своїм впливом на виховання людей, які до того часу загигали занедбані в роспусті й темряві.

Оглянувши, що дала приватна й громадська ініціатива в позашкільній освіті в Англії, треба звернути увагу й на те, що з цього боку робилося у Франції. Там початок її можна віднести на середину ХІХ в., коли міністр Дюпон почав заводити вечірні курси для дорослих. Але, при тяжкому режимі уряду 2-ї Імперії, ці заходи не мали живого руху, не викликали громадської ініціативи. Тільки при 3-ій Республіці, після страшенної війни 1870 року і уряд і громадянство прийняли за народну освіту й почали організовувати курси та школи для дорослих. Найбільш успіху мали Народні Університети. Організовувалися вони ріжними Товариствами, „Біржами Праці“, „Лігою Освіти“. В 1899 р. одкрився Народний Університет в Парижі, відомий під назвиськом С. Антуанської околиці (передмістя). Він існує в самому центрі Парижу, має дуже гарну бібліотеку-читальню, в Булонському лісі має чудовий Народний Замок („Chateau du Peuple“), де влітку провадяться лекції, свята, вистави, дитячі ігри і т. и. Біля Університету існує Товариство, яке його утримує, видає часопис, присвячену праві Народних Університетів у Франції і по других краях. По всіх французьких Університетах наука стоїть на досить високому ступні.

Відомий вчений Петі в своїй книзі „L'école à la cité“ Школа в місті) поділяє освіту дорослих у Франції на 3 типи: 1) патріотичну, 2) загально-освітню і 3) професійну)

Остання обов'язкова для дівчат і хлопців—дітей фабричних робітників; часи вчення входять в заробітний час праці. Освіта у Франції давно вже задовольняє свідомих людей, а існує вона з давніх часів; так ще в XVI в. приватною ініціативою заводилися й курси і вечірні й недільні школи. На них яскраво відбивалася тогочасна боротьба церкви з державним урядом, боротьба різних партій. Революція вносила різні принципи, але не вчила, як їх здійснювати. Перша Імперія забила просвітні організації. Знищена була вся громадська ініціатива. Коли настала Реставрація Бурбонів, коло освіти працювали більш усього два Товариства — „Політехнічне“ і „Товариство Початкової Освіти“, яке існує й тепер, і уряд давав їм субсидії. Гізо пропонував регламентувати й підвести під статистику позашкільну освіту, але настала знов Імперія Наполеона III і вся просвіта замерла. Перша анкета про освіту дорослих в 1860 р. дає сумні відомості і міністр Дюпон починає вживати енергійних заходів до її поширення. Завідуючим курсами для дорослих призначається нагорода в 50—100 фр. Ученикам видаються похвальні листи, атестати. Префекти одержують накази впливати на селянські громади, щоб вони підтримували школу. В 1867 році відкрито вже 28.172 курси, де вчиться 747.002 учні. Через два роки курсів вже налічується 28.586 з 800.000 учнів. Нова революція 1852 р. і війна з Германією 1872 р. знов руйнують налагоджену справу. В III-й Республіці вся народна освіта доручається професору риторики Греару,—але від нього не побачили нічого реального, а лише фрази й безпідставні теорії виховання якоїсь нереальної людини-громадянина. Народна освіта знову занепадає і Греар з особливою радістю заявляє Парламентові, що всі курси для дорослих мають щезнути і замість їх заводиться для всіх обов'язкова освіта; міністерство визнає всі ті курси зайвими і, хоча має ще для них 60.000 для субсидій, але лічить їх вже більш історичним фактом. При такому погляді міністерства, освіта дорослих майже зовсім могла загинути, але її вирятувала приватна ініціатива: окремі товариства організовували лекції, музеї, концерти, постійно сварилися з урядом і не давали громадянству заснути в глибокій міністерських запевнень. В 1894 р. „Французька Ліга Освіти“ видала відозву до приватної ініціативи, бажаючи рятувати від повного занепаду позашкільну освіту. Ліга скликає з тією-ж метою конгрес, який вийшов дуже численний і дуже завзятий. Міністерство пішло на згоду, призначений був радикал Петі на нову посаду інспектора позашкільної освіти. Позаяк багато було неграмотного люду й шкільна початкова наука, отримана в дитячі роки, не задовольняла, то охочих до курсів було чимало. Зі справоздання „Фільотехнічного Товариства“ за

1901—2 р. бачимо, що на його просвітно-професійні курси збиралося до 11.732 слухачів. Більш усього приходило на курси математики, геометрії й французької мови. Організовані були курси й по селах; тут кожна 1½-годинна лекція поділялася на три частини: перші ½ години велася розмова про хліборобство, історію, географію, звичайні права людей у державі, або про який-небудь соціальний сучасний випадок; другі ½ години провадилися практичні праці по правопису, складанню ділових паперів, роз'яснювалося, що таке кадастр, рента, вся техніка кооперативних справ, креслення і швидке рахування; треті півгодини присвячувалися співам, літературним читанням. Організовані були також курси для жіноцтва і провадилися дуже жваво,—вчилися на них краєцтва, шитва, хатнього господарства, чепурного утримання хати, піклування про хворих, виховування дітей. Слухачки захоплювалися сими практичними порадами й не вимагали тим часом ширшої загальної освіти. Хоча ці курси й організовані Товариством, але ведуться вони якоюсь-то бюрократично. Уряд постійно наміряється взяти їх до своїх рук, але ці змагання не мали успіху і в 1895 р. курси набірають значної волі й незалежності як у методах навчання, так і в організації. Сією волею користувалися різні клерикальні організації і теж заводили свої курси. Уряд побачив свою помилку і в 1909 р. випустив циркуляр, по якому він вважає необхідним закрити де-які курси, як зайві, позаяк їх „занадто багато поодкривалося і вони одні другим шкодять“.

Але всі такі заходи робилися більше по містах; село залишалося в темряві і анкета 1908 р. виявила, що з 239.119 некрутів—14524 не вміли ані читати ані писати. Уряд і громадянство схвилювалися. Префектам наказано було, щоб в 8 день вони дали відповідь, через що так багато неграмотної молоді. Вийшов навіть циркуляр, щоб не смів ніхто і в полк являтися, без знання грамоти, запитання направлялися і до вчителів і до інспекторів. Усі переконалися в необхідності закласти справді т. зв. «*oeuvre passco-laïge*»—позашкільну освіту, і можна бачити, як справа далі посунулася: в 1895 р. курсів було—15.778 з 400.000 слухачів, а в 1909 р. курсів стало вже 50.997 з 162.113 слухачами. Навчання провадилося цілком життєвими засобами, без традиційних мертвих форм: вчителі бачили, що одні повторення займають дуже скоро надокучають слухачам і курси заведуться, тоді вони почали—аритметику „повторювати“ пояснюючи налоги, вимірюючи потрібні для поля угноїння, вираховуючи страхування осель і худоби. Французьку мову „повторювали“ на різних промовах на сучасні теми, в писанні необхідних квітанцій, прохань і т. и. З селянських і церковних архівів здобувалися матеріали для нав-

чання історії, оглядалися й описувалися різні місцеві фабрики. Жіночі курси не мали таких оригінальних програм і трималися самим господарством. В Вандеї в невеликому селі в 600 мешканців священик утворив дуже цікаву школу для молоді 13—21 років і на останніх роках сам провадив систематичні читання з літератури на теми—що є родина, громадянство, церква, або побожне громадянство, держава та її закони, державне управління. Заклався при школі окремий семінаріум, в якому самі учні робили виклади на такі-ж самі теми. Тих учнів, які виявляли особливу здібність до промов, посиляли на збори товаристів тверезости і інші селянські збірки і вони там мусили вияснити різні питання. В містах курси не провадилися так цікаво й жваво—не складалося щирих теплих відносин mezi лекторами й слухачами, виклади стояли якось осторонь від робітничого життя і робітники ними не захоплювалися, не було спільного ґрунту для світогляду. Через се саме клерикальні курси мали більш успіху—церковні діячі ставали в тісніші зносини з аудиторією, захоплювали її своїм простим, щирим настроєм, містицизм викладів зв'язував спільною ідеєю. В усіх дискусіях піднімалися питання, тісно зв'язані з інтересами робітників, зі стражданнями їх життя. Соціалісти мріяли виховати робітників на своїх ідеалах, але постійна боротьба партій дискредитувала соціалістів перед народною масою, вони зневірялися в теоретичному соціалізмі й одходили в свої власні синдикати; коли розпочиналася яка-небудь справжня боротьба, тоді робітники виступали за політичний ідеал і де-який час на курсах панувало захоплення політичними питаннями. Ідея реваншу теж захопила масу міст і вони потяглися до Народних Університетів за поясненнями. Але минав напружений настрій і життя знов притягало робітників до їхніх класових потреб і, не знаходячи в Університетах ані поради ані пояснення болючих питань їх життя, вони кидали науку й Університети не мали слухачів, а виклади набірали характеру випадкового. Просвітні товариства вступали в згоду з кооперативами, „Bourse de Travail“ і др. економічними організаціями, щоб найкраще налагоджувати позапільну освіту. По прикладу Англії робилися і в Франції інтелігентські селища серед вбогого люду міст,—чоловіча—„La Fondation Universitaire de Belleville“ і жіноча—„L'union familiale de Charvane“. В сих закладах завзято працювала молодь, студенти. В початкових школах сих місцевостей було прочитано за 1909—10 рік 72—620 лекцій. Але програми сих лекцій вироблялися в урядових закладах і не відповідали інтересам робітників, які дуже гарно розбіралися, які виклади талановито викладаються, а які ні. Більш за все цікавилися географією, сучасними політичними подіями (війна з Марокко) і економічними пи-

тіннями. Добрі виклади викликали інтерес до книжки і сприяли закладанню книгозбірень, на які між робітниками урядовувався збір, т. званий бібліотечний гріш, по різних департаментах учителі організовували мандрівні бібліотеки. В Ліоні анкета дала дуже цікаві відомости про те, що саме читають селяне. Сих одповідей було зібрано 1130. Виявилось, що головним чином читають часописи, але не витрачаючись одразу на передплату, а купують за 30 сантимів, беруть також календари. Книжок не купують за гроші, обмежуються бібліотекою. З авторів захоплюються творами Ж. Верна, Шатріана, Віктора Маргерит. Дорослі селяне не дуже охоче ставляться до читання, читає більш молодь, та й то—безплатно беручи книжки.

Так бачимо, що в Франції централізація й бюрократизм урядовий далеко не сприяють розвиткові позашкільної освіти. Щоб ширити її, потрібно буде чимало соціальних реформ, щоб робітники й селяне мали більш вільного часу за-для освіти й ставилися-б до неї більш свідомо.

В 1907 р. французькі Університети об'єдналися в одну Федеративну Національну Спілку і на I-му своєму з'їзді ухвалили Устав, в I-му §—і якого ясно висловлена головна мета Народного Університету— „визволення пролетаріату через розвиток критичної думки“. На першому з'їзді Спілки ухвалено такі комісії: 1) організації з'їздів, 2) національних свят, 3) робітничих вакацій, 4) пропаганди, 5) книгозбірень, 6) курсів і окремих викладів, 7) мандрівок, 8) завітань од одного Університету до другого, 9) видання Бюлетеня про життя Університетів, 10) різних справ.

Ся Спілка Університетів має не тільки науково-культурне значіння, а також і політичне, на її з'їздах завше обмірковуються ті або другі політичні питання, — про становище робітників, про ідею всесвітнього миру, одною з їхніх постанов є організація міцної міжнародної спілки всіх Університетів, — що мало-б велике значіння для демократизації освіти й поліпшення стану робітників, бо без зменшення годин праці обов'язкової жаден робітник не зможе дбати про свою освіту.

У.

Позашкільна Освіта в Данії.

Позашкільна освіта в Англії і в Франції задовольняє потреби робітників по містах і фабриках. Для освіти селянства більше заходів робиться в скандинавських країнах Данії, Швеції, Фінляндії і їх зразок для нас дуже корисний. В Данії освіта дорослого люду й молоді розвивалася разом

з розвитком сільського господарства. В 1915 р. вона святкувала 50—літні роковини своїх селянських вищих шкіл. Першим був відкритий селянський університет в 1844 р. зусиллями видатного данського поета і діяча Грунтіґа. Він висловлював і підкреслював таку думку, що найбільш сприяючий для навчання вік, то є юнацькій 18—25 літ, а не дитячий. В ці роки працює вже самостійна думка і цікавість виявляється найширше. В 1849 р. відкрилася перша вища сільсько-господарська школа. В 1850 р. розпочалися перші кооперативи, але перша кооперативна молочарня заклалася лише в 1882 р. В 1913—14 р. вищих шкіл лічилося 71 і вчилися в них 6325 учнів.

Данську вищу селянську школу трудно підвести під ту або іншу існуючу форму позашкільної освіти. Вона дає загальну освіту, вона готує молодь до життя, запмагає їй виробити певний світогляд, вияснює їй, як найкраще працювати не лише для себе, а й для других, для свого краю: „професорами та вченими можуть бути лише де-хто з людей, казав Грунтіґ: але громадянами, данськими свідомими громадянами ми всі мусимо стати“. Виробити з своїх учнів таких громадян може лише така школа, на думку Грунтіґа, яка вся буде пройнята народним духом; тільки така школа дасть учням свідомість своїх національних і вселюдських обов'язків; вона не дозволить їм шукати посади, аби вони були з великою платнею, і залишати свій народ в темряві, без поради і без допомоги. Велике значіння в школі дає Грунтіґ живому слову і самій особі вчителя, який мусить не тільки викладати науку, а так її викладати, щоб учні й розумом і серцем переживали його слова, його виклади. Найкращим виконавцем думок і теоретичних вимог Грунтіґа був Кольд, сам син народа, цілком самоучка, захоплений справою виховання. Вони обоє піклувалися не тільки про навчання хлопців, а надавали також великого значіння доброму вихованню і навчанню дівчат і за-для того одкривали й для них літні школи і серед тих 6325 учнів, яких налічували в 1914 р. було 2858 дівчат. Склад учнів більш селянський, тільки 6% учнів приходять в ці школи з міст. Межи селянськими хлопцями 51% сини заможних селян. Школи ці дуже поважаються в Данії, кожний кчемний хлопець мріє вступити до такої школи. Скінчивши початкову школу, він кілька літ заробляє сам гроші, щоб мати змогу бути в додатковій школі. При кожній школі є бурса, де життя йде цілком так само, як і по селянських родинках. Молодь спить на сінниках в спільних кімнатах, на долівці, їдять дерев'яними ложками із простих мисок страву свіжу, але теж дуже просту. За всі 5 місяців науки хлопці платять 150 крон (коло 80 крб.) за все утримання і за науку, а дівчата за три місяці 90 крон. Крім

того, вступ до сих вищих шкіл полегшується тим, що уряд дуже охоче видає учням запомогу по 20 кр. на місяць. Так що для вбогих хлопців вся наука і життя за 5 місяців обходяться витратою в 50 кр. або 27 крб. В 1906 р. 39% учнів мали урядову запомогу (194000 кр.). З дівчат ще більший %—55% користуються запомогою. Взагалі, спочатку уряд ставився зовсім байдуже до сих приватних селянських шкіл. Тільки закон 1902 р. призначив запомогу вищим і сільсько-господарським школам в 140000 крон і на запомогу учням 250000. Для такої маленької держави, як Данія, се-сума досить велична. Програма по всіх вищих селянських школах не обов'язково однаковий, але приблизно складається з таких викладів: сільське господарство—36 год., природознавство—98, землемірство—48, математика—108, данська мова і література—291, історія данська і всесвітня—204, географія—75, данській державний склад—18, гімнастика—216. Найбільш уваги звертають на рідну мову й літературу і на рідну історію. Завданням своїм ці школи ставлять не тільки подати учням знання, а, головне, викликати сонну індивідуальність, ласку до краси, свідоме відношення до свого оточення. Організатори сих шкіл думають, що найголовніша ріжниця межі освіченою й неосвіченою людиною в тому, що перша розуміє себе як одну з ланок громадянства, яке має своє певне громадське історичне життя, а друга живе, не розуміючи звязку межі людиною й цілою людиною, межі собою й загально-культурним світом. Через се, бажаючи виховати свідомих громадян, лектори більш усього користуються історичним методом. На виховання також чимало впливає склад життя в бурсах і в самій школі. Учні мають своє самоурядування, вони обирають з проміж себе одного старшого, який доглядає за всім ладом життя. Щомісяця учні на загальних зборах розмірковують усякі непорозуміння, які можуть виникати між ними. Науці присвячується 8—9 годин на день. Вечорами збираються всі за-для спільних розваг, читають голосно уривки з видатних літературних творів, співають та грають, а инший раз то й танцюють. В 6 год. ранку всі встають, прибирають свої кімнати, п'ють каву і готуються до лекцій. В 8 год. всі учні і лектори збираються в залю, співають молитви й читають уривок з святого письма. Се є єдина релігійна одправа,—Закону Божого не вчать в сих школах і не приневолюють ходити до церкви по неділях. Після молитов всі виходять з залі, співаючи гуртом національні пісні й розходяться по різних лекціях. Після перших лекцій, учні з 1/2 години роблять шведську гімнастику, яка дуже часто закінчується національними танками. Дякуючи сьому, в селянське життя Данії повернулися її колишні народні танки і дуже подобаються селянській молоді. Після таких фізичних вправ

учні знов вертаються до наукової праці. Після обіда молодь гуляє, їздить велосипедом і має ще інші спортивні розваги. По сих школах звертають багато уваги на фізичне здоров'я учнів і всяко сприяють йому. Після двохгодинної перерви розпочинаються виклади по природознавству й географії і ручна праця. Вечорами знов—розваги. Ніяких іспитів немає, немає також ніякого загального обов'язкового плану. Найкраща з таких шкіл в м. Аскові (з 1878 р.). Крім сих вищих селянських шкіл в Данії чимало сільсько-господарських шкіл, куди вступає молодь трохи раніш—у 16—18 літ. Сі школи дають вже не загальну освіту, а фахову, практичне знання, як провадити сільське господарство; молочарство, кооперативну справу і т. п. В 1914 р. таких шкіл в Данії існувало 19, і в них 1477 учнів і 242 учениці.

Можна поставити питання, чому ми відносимо сі організовані школи до „позашкільної“ освіти? А тому, що вони мають характерні риси позашкільної освіти, себ-то призначаються для дорослих учнів, які вже пройшли необхідний *minimum* знання в початковій школі і тепер шукають додаткової освіти, потрібної їм взагалі для життя, з не для того або другого фаху; сі школи не мають сталого обов'язкового програму, не мають певного академічного року, а впорядковуються по умовам життя учнів,—для дівчат призначаються три літні місяці, для хлопців—5 зимових. І ведуться сі школи не так, щоб виконати той або инший шкільний програм, а так щоб найкраще підготувати до життя, і, нарешті, ще одна риса сих шкіл, що вони цілком утворені приватною ініціативою, бо тільки за останні роки мають вони урядову субсидію. От як, напр., заклалася така школа для дорослих в селі коло Роскіле: самі селяне попрохали теперішнього її директора організувати школу і дали йому на се в борг 150000 крб. з тим, що перші 2 роки він не виплачує їм ніяких % на борг, а потім платить 4 $\frac{1}{2}$ % і повернуть гроші мусить на протязі 14 років. Крім того, організатор узяв у банку позичку на 20000 крб. на 20 літ по 4% та ще у знайомих своїх позичив 10000 крб., себ-то зробив усього боргу на 45000 крб. Але се його не лякає, бо вже на перше літо прийшло до нього на літні курси 150 дівчат і жінок. Звичайно, біля кожної школи складається невеликий гурток, який і бере на себе обов'язок утримувати в доброму порядкові школу. Так провадиться освіта дорослих і в Данії і в Швеції і в Фінляндії. В Данії взагалі селянська освіта стоїть дуже високо. В кожному селі свій Народний Дім. Школи упорядковують з'їзди, свята національні. Центр вищої освіти в Копенгагенському Музеї при Університеті, де виробляються всякі знаряддя для шкіл, де читають виклади про найновіші педагогічні течії, в часі літніх вакацій тут організуються курси для вчителів по руч-

ній праці, упорядковуються шкільні екскурсії. У Фінляндії середній вік учнів—22 роки, наука провадиться лише зімою і спільно вчать ся хлопці й дівчата. Крім загально-освітнього програму тут вчать гігієну, господарство, шитво, ткацтво (для жінок) і теслярство (для чоловіків). Велику увагу звертають на розвиток естетичного почуття, всі кімнати вбрані красиво, по стінах розвішані мистецькі твори фінських малярів. Щоб їх постачати для всіх шкіл, у Гельсінґфорсі існує окреме товариство митців і педагогів. Таких селянських шкіл данського типу в Швеції заведено 30, у Норвегії 5 і в Фінляндії 5. Їх характерними рисами можна визнати те, що вони об'єднують хлопців і дівчат досить пізнього віку—18—25 років, що вони здебільшого мають інтернати і через се значно більший вплив на виховання молоді, що вони, хоч і платні, але цілком доступні вбогому селянському народові. Такі школи дуже бажано завести у нас на Україні, де селянство само прагне знання і радо піде на зустріч сій справі грошовою допомогою. Цікаво ще відзначити одну форму позашкільної освіти, се—мандрівні виставки мистецькі, що організуються в Германії „Комітетом росповсюдження мистецтва по селах“, який склався в 1911 р. в Берліні. Комітет сей складає різні колекції для мандрівних виставок, так—колекція № 1 має завданням показати малюнки для окраси кімнат. Тут 123 малюнки вже вкладених в рамки; № 2-й і 3-й—усе невеличкі картини для складання альбомів, для розкладання по столах. В колекції № 4 крім малюнків—300 книжок для дітей і для дорослих, все—найкращі твори поетів і письменників. В № 5 даються малюнки й пляни різних селянських будівель. В 6-му книжки й малюнки для пізнання рідного краю. Є ще картини й рисунки для різних ремесл, книжки й малюнки на сучасні найцікавіші питання. Інколи разом з колекціями їде мандрівний лектор і читає пояснюючі виклади. Виставка об'їхала 24 міста з невеликих міст Германії, де населення не більше 7000. Цікавились виставкою дуже: з 2500 мешк. 1500—1800 перебувало на виставці, на виставках продано було 3000 малюнків.

В Італії про освіту дорослого люду більш усього дбають книгозбірні, різні виклади, вечірні школи і т. п. Крім того, існують окремі товариства, які ставлять собі метою підняти освіту емігрантів, які через економічні умови мусять покидати рідний край і в далеких країнах шукати собі хліба. Сі емігранти здебільшого цілком темні люди, які не вміють ані читати ані писати, не знають нічого про той край, куди вони переїзять і, завдяки своїй темноті, вони там, в Америці, стають до роботи за найдешевшу платню і довго б'ються зі злиднями на чужині, не розуміючи навіть мови своєї нової батьківщини. Курси мають метою навчити перш за все грамоти, потім англійської мови й дати

можливо повні знання про той край, куди ті люди їдуть. Сі курси дуже корисні й розповсюджені серед селян південної Італії, звідки більш усього виїздять емігрантів. Що до слов'янських країв, то краще всього справа позашкільної освіти стояла і стоїть у Чехії. Ця країна завше стояла на сторожі національної свідомости. В 1880 р. організувалося Товариство Лекцій, яке і упорядкувало цілки лекцій, заклало Робітничу Академію й центральну Робітничу Школу. Народні Університети почали закладатися з 1897 року. Робітники сами звернулися з проханням до Празького Університету, щоб при ньому читалися для них популярні лекції. В 1899 р. уряд австрійський вже давав субсидію в 8000 крон. На викладах дозволялися торкатись лише наукових питань, ані в яким разі не політичних, релігійних чи соціальних. Платня за окремий курс (в 5—6 лекцій) 40 коп. а для робітників 20 коп. Усі курси поділялися на цілки. Так, напр., весною 1901 р. викладався такий цікл знання: Масарик: головні етичні течії сучасні; Краус: Чешські народні оповідання і історія Чехії в освітленні німецької літератури; Веліх: циркуляція крови. Другі лектори читали: Книги Нового Завіту і Євангеліє, Грецький театр. і т. п. Весною 1909 року читали: Фільософія національності.—Нова сучасна школа.—Дитячі хвороби.—Велика французька революція. Кожний цікл розкладається на 2—3 місяці. За 1905 р. в Празі та її околицях було улаштовано 119 курсів —711 лекцій. Слухачів було 12.307. Такі-ж лекції улаштовувалися й по других містах Чехії. В 1903—4 р. у 25 містах Чехії й Моравії прочитано 95 лекцій, на яких було 27.838 слухачів.

В Сербії існували мійські школи для дорослих—урядові (міністерські). Читалися також і більш популярні виклади для фабричних робітників і для підмайстрів. Викладали геометрію, арифметику, географію, фізику, хемію, малювання, рисування, сербську мову, Закон Божий і ремесство, по якому слухач вже працював. Курси було раскладено на 3 роки, а для неграмотних на 4. Таких вечірніх шкіл було в Білграді 5, а по всій Сербії 15. Крім того були ще приватні недільні і посвятні класи, упорядковані Товариством молодих торговельних служачих. Це товариство ставило собі метою визволити служачих від визискування з боку торговців і, в першу чергу, підняти освіту служачої молоді. Упорядковані були 4-літні курси, читальня й бібліотека і була своя газета—„Торговінський Гласнік“. Крім того, по селах існували недільні школи і додаткові школи для молоді, яка закінчила 4-класову селянську школу. Але таких шкіл було небагато.

Найкраще для селянської освіти працювали в Галичині наші українські „Просвіти“.

Львівське Товариство „Просвіта“ за 40 років своєї діяльності так багато зробило на користь освіти свого народу, що має право на видатне місце серед усяких слов'янських освітніх товариств. Львівська „Просвіта“ закладалася в 1868 р., коли вся освітня справа належала виключно клерикалам з партії так званих „москвофілів“, ворожих до національного відродження русинів. Круг молоді „Просвіти“ з'єдналися всі щирі народники і поставили собі метою дати українському народові в Галичині освіту на його рідній мові. Розпочали вони свою діяльність з видання української граматики, а далі повернули всі свої зусилля на позашкільну освіту українського люду. За час від 1891 до 1908 року „Просвіта“ організувала 2048 читалень по всіх своїх філіяльних відділах, які працювали завше майже автономно і дуже жваво. В різні періоди своєї діяльності „Просвіта“ давала перевагу різним освітнім справам. В першому періоді, до 1891 р., переважала видавнича діяльність. За 20 літ було видано 450 книжок для народу в кількості 3 мільйонів примірників. Крім книжок видавались часописи, мапи, портрети, так що за один 1911 рік було видруковано й видано 1.657.650 друкованих аркушів. Від продажу своїх видань „Просвіта“ в 1912 р. заробила 30.000 крб. З 1891 року вона береться за книгозбірні, а щоб забезпечити їх матеріально, вона коло них організовує ощадні каси, споживчі крамниці й різні кооперативні заклади. За останні часи „Просвіта“ провадила економічно-просвітну роботу і наслідком того було 540 споживчих крамниць, 339 кредитових кас і 121 зерносховище. Ся діяльність не тільки сприяла матеріальному розвитку селян, вона ще з'єднала їх на ґрунті громадському, викликала їх політичну свідомість і ті „віча“, які скликала „Просвіта“, були найкращою школою політичної свідомости русинського народу, до того часу цілком занедбаного. Ся ж економічна діяльність значно поширила популярність „Просвіти“, знали її по глухих закутках Галичини, її допомоги запобігали в різних культурних, економічних і політичних випадках. В 1913 р. при центральній Львівській „Просвіті“ працювала 21 комісія і 74 філіяльних відділи з 2611 читальнями. Крім того „Просвіта“ скрізь улаштовувала школи, курси, національні свята—жіночі, сільсько-господарські. „Просвіта“ українська і „Matica Ceská“ багато зробили для поширення русинської й чеської національної свідомости.

Що до Болгарії, то там до останніх часів більш усього хбали про освіту Болгарського народу його рідні вчителі, зорганізовані в міцні спілки. Вони заводили чимало і недільних і вечірніх шкіл і постійно допомагали дорослій людині стати на шлях свідомости.
